

Marian Paulewicz

Ludność Chęcin i najbliższej okolicy do początku XIX wieku

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 11, 83-114

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIAN PAULEWICZ

LUDNOŚĆ CHĘCIN I NAJBLIŻSZEJ OKOLICY DO POCZĄTKU XIX WIEKU

Terminem region określa się pospolicie obszar odznaczający się charakterystycznymi cechami wyróżniającymi go od innych obszarów. Regionem może być dzielnica, okolica, strefa, pas¹. W znaczeniu historycznym „region” oznacza twory terytorialne bardzo różnej wielkości i o różnym charakterze². Na wytworzenie się regionu historycznego wpływają: zwartość geograficzna, związki kulturalne i gospodarcze, charakterystyczna odrębność³. Dokładniej można określić region historyczny jako terytorium, którego cechą podstawową jest odrębność jego dziejów jako pewnej całości⁴. Region chęciński może być przedmiotem badania naukowego dla historyka, gdyż stanowi charakterystyczny region historyczny. Ponieważ potocznie przez „region” rozumie się jakiś większy obszar kraju, aby uniknąć tutaj nieporozumień, będziemy odtąd historyczny region chęciński nazywać najbliższymi okolicami Chęcín.

Zasięg najbliższych okolic Chęcín może wydawać się dla współczesnego czytelnika zupełnie niezrozumiały; aby tego uniknąć, postaramy się wyjaśnić, jak doszło do ukształtowania się granic regionu. Okolice Chęcín stanowiły pierwotnie granicę między władztwem wczesnych Piastów a zależnym od Czech księstwem Wiślan. Bolesław Chrobry włączył ziemię Wiślan do swego państwa, wytyczając równocześnie nową granicę wewnątrzterytorialną między Starszą Polską (Wielkopolską) a Młodszą Polską (Małopolską). Granica ta przebiegała zaledwie parę kilometrów od Chęcín na południowy wschód od tej miejscowości. Stała się ona równocześnie granicą kościelną między archidiecezją gnieźnieńską, obejmującą Wielkopolskę, do której należą również okolice Chęcín, a diecezją krakowską, utworzoną dla Małopolski. Mimo iż w XIII wieku granica księstwa sandomierskiego przesunęła się na Pilicę, a przez to poszerzył się obszar Małopolski, granica kościelna — jako relikw dawnej wewnątrzterytorial-

¹ *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. VII, Warszawa 1965, s. 886.

² A. Podraza *O potrzebie opracowania dziejów Małopolski*, „Studia Historyczne”, Kraków 1972, R. XV, z. 2, s. 166.

³ *Ibidem*, s. 167.

⁴ A. Podraza *Rozważań o Małopolsce jako regionie historycznym ciąg dalszy*, „Studia Historyczne”, Kraków 1973, R. XVI, z. 1, s. 116.

nej — pozostała nie zmieniona aż do trzeciego rozbioru Polski. Ta stara linia graniczna wytyczyła na wschodzie i południu zasięg regionu chęcińskiego, wyraźnie oddzielając go od kieleckiego. Przebiegała ona od przelomu Bobrzy na Słowiku, Bobrzą, Czarną Nidą, Białą Nidą, aż do ujścia do niej Hutki. Tu oddalała się od linii granicznej wewnątrzterytorialnej i przebiegała dalej rzeką Hutką w kierunku jej źródeł, zbaczając wreszcie do góry Miedzianka. Ten ostatni odcinek był granicą między regionem chęcińskim a małogoskim. Od Miedzianki granicę regionu chęcińskiego wyznaczały Wzgórza Gałęzickie, a następnie pasmo Gór Zgórskich, ciągnących się do przelomu Bobrzy i zamykających cały teren okolic Chęcín.

Znając już granice i zasięg najbliższych okolic Chęcín, o których będzie mowa w niniejszej pracy, zwróćmy uwagę na plan artykułu. Praca składa się z trzech części. Pierwsza zawiera zarys dziejów zamku i miasta Chęcín oraz krótką historię każdej miejscowości najbliższej okolicy. Nawet tych, które obecnie nie istnieją, takich jak Baranek czy Hutka. Wsie podchęcínskie nie miały dotąd żadnych, nawet fragmentarycznych opracowań swych dziejów; dane historyczne, które tu o nich zamieszczono, stanowią pewną nowość. Część drugą i trzecią poświęcono zagadnieniom demograficznym. W drugiej części przedstawiono liczbę ludności miasta i okolicy, której to liczby nikt dotąd nie próbował określić. W części trzeciej zwrócono szczególną uwagę na strukturę społeczną i zawodową zamieszkującej ten teren ludności. Całość pracy pozwoli przybliżyć nam ciekawy i barwny obraz życia ludzi mieszkających niegdyś w okolicach Chęcín.

Opracowując artykuł wykorzystano źródła rękopiśmienne, drukowane oraz niewielkie i fragmentaryczne prace monograficzne. Źródła rękopiśmienne — to chęcínskie metryki parafialne, które okazały się bardzo bogatym zbiorem wiadomości o ludności regionu. Są one tym cenniejsze, że nie były dotąd wykorzystywane do badań historycznych, a bogata ich treść jest całkowicie nieznana badaczom. Ze źródeł drukowanych najważniejsze są *Lustracje woj. sandomierskiego* z lat 1564—1565, 1660—1664 oraz z 1789 roku, stanowiące prawdziwą kopalnię wiedzy o regionie chęcínskim, gdyż prawie wszystkie miejscowości z wyjątkiem Skib, Zgórska i Zagród należały do dóbr królewskich i jako królewszczyzny podlegały lustracji. Również bardzo cenne okazały się *Źródła dziejowe* opracowane przez A. Pawińskiego, W. Nekandy-Trepki *Liber Chamorum*, *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej Św. Wacława*, *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, *Liber Beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* J. Łaskiego, *Vetera Monumenta Poloniae et Lituaniae...* A. Theinera. Z opracowań, których zresztą jest niewiele, wykorzystano następujące pozycje: F. M. Sobieszczański *Wycieczka archeologiczna*, Z. Kotański *Z plecakiem i młotkiem w Góry Świętokrzyskie*, J. Czarnocki *Chęciny i okolice*, W. Grzeźliński *Monografia Chęcín* oraz S. Kowalczewski *Chęciny i okolice*.

W poszerzaniu i właściwym ujmowaniu zagadnień związanych z regionem chęcínskim autor korzystał również z własnych opracowań popularnonaukowych: *W cieniu chęcńskiego zamku*, *Sobków*, *Burzliwe dzieje miasteczka u podnóża Gór Świętokrzyskich — Małogoszcz*, *Miasteczko Mikołaja Reja — Oksa*, publikowanych w „Mówią wieki”, *Tradycje chęcńskich gwarków*, „Przemiany” 1975, oraz naukowych: *Dobór imion i rodziców chrzestnych w Chęcinach w latach 1726—1810*, Kasper Fodyga *gwarek chęcński*, *Szesnastowieczny podział starostwa chęcńskiego i jego późniejszy wpływ na twórczość literacką Stefana Żeromskiego*, *Chęcńska ordynacja górnicza z 1608 roku*, *Struktura ro-*

dzin w Chęcinach w 1919 r., Czternastowieczne związki miasta Chęcin z górnictwem kruszcowym starostwa chęcińskiego, Osadnictwo żydowskie w Chęcinach, Stan demograficzno-ekonomiczny mieszczan chęcińskich narodowości żydowskiej w 1919 r., Walka Żydów o domicilium w Chęcinach.

Wydaje się, że najodpowiedniejszą datą zamykającą czasowy zasięg rozważanej problematyki byłby następny rok po trzecim rozbiórce Polski, a mianowicie rok 1796, gdyż w tym właśnie roku Austriacy przenieśli siedzibę powiatu z Chęcin do Kielc, co w praktyce oznaczało jego likwidację i stwarzało zupełnie nową sytuację dla Chęcin i najbliższej okolicy. Jednakże wykorzystane źródła metrykalne sięgają znacznie dalej, zaś *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*, którą wykorzystano w pracy, zawiera dane sprzed roku 1827. Ona też, a właściwie rok jej wydania, wyznacza zasięg czasowy niniejszej pracy.

I. ZARYS DZIEJÓW REGIONU CHĘCIŃSKIEGO

Chęciny wraz z najbliższą okolicą leżą na terenie Gór Świętokrzyskich. Teren pofałdowany jest licznymi pasami górskimi, z których najwyższe sięgają blisko 400 m n.p.m. (Zygmuntówka 386) ⁵.

Pasma górskie otaczające Chęciny od północy powstały w erze paleozoicznej: Zagórskie (okres kambryjski), Szewcko-Bolechowskie, Zelejowskie i Chęcińskie (okres dewoński). Pasma leżące na południe od Chęcin, Grzywy Korzeckowskie i Grząby Bolmińskie — powstały w erze mezozoicznej (okres triasowy i jurajski). Pasma te kilkakrotnie zalewało morze ⁶.

Chęciny wraz z najbliższą okolicą leżą w dorzeczu Nidy. W pobliżu Chęcin płyną Bobrza, Łośna, Hutka oraz Czarna i Biała Nida. Niektóre z tych rzek przecinają pasma górskie, tworząc malownicze przełomy: Bobrza pod Słowikiem, Hutka pod Jedlnicą, Łośna pod Bocheńcem ⁷.

Już w pradawnych czasach lasy pokrywały znaczną część tej okolicy. Od lasu wzięły tu nazwę liczne osady: Leśnica, Gałęzice, Jedlnica, Chojny, Brzeźno, Brzeziny ⁸.

Ziemie chęcińskie są ubogie, toteż już Jan Olbracht, „bacząc na niepłodność gruntów Hanczyn” ⁹, zwolnił mieszczan chęcińskich od opłat i cła. Nie tylko mieszczenie, ale i okoliczni chłopcy mieli trudne warunki egzystencji. W pomoc przyszła natura. Bogate lasy uzupełniały swym runem niedobory żywności, a bogactwa mineralne zachęcały do poszukiwań skarbów ziemi ¹⁰.

Tereny te, ubogie dla rolnictwa, bogate były w złoża mineralne: rudy miedzi, ołowiu i srebra oraz pokłady „marmurów”. Stwarzało to korzystne warunki dla rozwoju Chęcin i okolicy. Dziewięć gór otaczających Chęciny (zwanych dawniej górami kruszcowymi): Rzepka, Ołowianka, Miedzianka, Gałęska, Skibska, Zelejowska, Szewcka, Jerzmaniec i Sosnówka — zawiera bogate żyły rud; dawały one podstawę do rozwoju przemysłu górniczego i hutnictwa ¹¹. W takim oto środowisku geograficznym powstały i rozwinęły się Chęciny.

⁵ S. Lencewicz, J. Kondracki *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1964, s. 320.

⁶ J. Czarnecki *Chęciny i okolice*, Warszawa 1954, s. 6.

⁷ S. Lencewicz, J. Kondracki, op. cit., s. 324—333.

⁸ J. Czarnecki, op. cit., s. 12.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ *Lustracja woj. sandomierskiego 1564—1565*, wyd. W. Ochmański, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, s. 285—286.

ZAMEK I MIASTO CHĘCINY

Początki Chęciny nie są znane. Dokument z 1275 r. wspomina, że wieś Chęciny leżała w kasztelanii małopolskiej i należała do komesa Mikulona (Mikuły), jako *dziedzictwo hereditas paterna*. Obok była osada ludzi książęcych zwana Łagiewnikami. Wielu z nich w czasie napadu Tatarzy wymordowali, innych uprowadzili, pozostałych zaś książę Bolesław Wstydlivy przeniósł na inne miejsce, a ich ziemię darował właścicielowi sąsiedniej wsi, Mikulonowi, podkomorzemu sandomierskiemu. Zarazem książę Bolesław pozwolił mu obie te osady, to jest Chęciny i Łagiewniki, połączyć i zupełnym prawem posiadać¹². W powiększonej w ten sposób wsi Chęciny, prawdopodobnie około 1280 roku, wspomniany podkomorzy Mikula wznosi kościół parafialny, który od najdawniejszych czasów występuje w źródłach historycznych pod wezwaniem św. Stanisława¹³.

Mniej więcej w tym samym czasie co kościół w Chęcinach w odległości 3 km od wsi na wyniosłej górze powstał niewielki zamek obronny, który za czasów Łokietka odegrał ważną rolę jako miejsce zjazdów rycerstwa małopolskiego i wielkopolskiego. Zamek przyjmuje nazwę od wsi Chęciny, a wydane w nim dokumenty różnych nadań (w latach 1310, 1318, 1330, 1331) datowane były w Chęcinach. Pierwsza historyczna wzmianka o zamku chęcińskim pochodzi z 1306 roku i dotyczy oddania go przez Władysława Łokietka biskupowi krakowskiemu Janowi Muskacie¹⁴. Muskata, Ślązak z pochodzenia, w walkach o tron krakowski popierał Czechów. Kiedy Kraków po śmierci Wacława III wpuścił Łokietka w swe mury, Muskata uznał jego panowanie. W nagrodę otrzymał na wiecu 2 września 1306 r. wielki przywilej dla biskupstwa krakowskiego, a jako wynagrodzenie krzywdy i szkód wyrządzonych biskupstwu przez rycerstwo w czasie wojny z Czechami — na własność zamek chęciński wraz z 11 wsiami¹⁵. Muskata popierał nadal dążenia Czechów do opanowania ziemi krakowskiej i dlatego na wiecu w Wiślicy (7 VI 1307 r.) Łokietek cofnął wielki przywilej sprzed roku oraz nadanie zamku chęcińskiego, który znów stał się w ten sposób własnością książęcą, a później królewską¹⁶. W roku następnym zarządcą zamku z ramienia Łokietka jest Wrocław. Imię jego widnieje wraz z imionami innych dostojników na dokumencie wydanym w 1308 r. w Chęcinach przez Władysława Łokietka dla klasztoru cystersów w Sulejowie¹⁷. Łokietek, dążąc do zjednoczenia ziem polskich po rozbiću dzielnicowym, na centrum swej działalności wybrał Małopolskę z Krakowem jako stolicą. Nie ulega wątpliwości, że położenie Chęciny na pograniczu Wielkopolski i Małopolski oraz poparcie doznane przez Łokietka w tych stronach, w kasztelanii małogos-

¹² *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski* [dalej: KDM], t. I, Kraków 1876, nr 88, s. 105—106.

¹³ *J. Łaski Liber Beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. I, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880, s. 584.

¹⁴ *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej* [dalej: KDKK], Cz. 1, Kraków 1874, nr 114, s. 148.

¹⁵ E. Długopolski *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*, Wrocław 1951, s. 82.

¹⁶ *Ibidem*, s. 90.

¹⁷ J. Mitkowski *Początki klasztoru Cystersów w Sulejowie*, Poznań 1949, s. 339—340.

kiej i wiślickiej, w czasie walk o zjednoczenie ziem polskich¹⁸ wpłynęło na rozwój nowego ośrodka w kasztelanii małopolskiej, jakim staje się zamek chęciński. W początkach XIV w., rozbudowany i powiększony znacznie, był on już jedną z największych twierdz piastowskich w kraju¹⁹. Król Władysław Łokietek, wykorzystując specyficzne geograficzno-polityczne położenie zamku chęcińskiego, wybrał go na miejsce roków sądowych i zjazdów szlachty. Zjazdy takie odbywały się tu między innymi w latach 1310, 1318, 1331 i 1333²⁰. Tu zapadają ważne decyzje króla, jak np. w 1331 r., przed wyruszeniem pod Płowce, mianowanie jego syna Kazimierza rządcą Wielkopolski²¹. Po śmierci Łokietka Kazimierz Wielki rozbudował zamek, czyniąc go potężną twierdzą. Następnie zamek chęciński przejął od Małogoszcza rolę ośrodka administracyjnego i stał się siedzibą starostwa grodowego, a Chęciny stolicą rozległego powiatu, jednego z siedmiu w województwie sandomierskim²².

Różne role spełniał zamek chęciński. Był on rezydencją królowych, więzieniem stanu, siedzibą skarbcza koronnego, mieszkaniem starostów chęcińskich. Oprócz starosty mieszkali w nim: podstarości, pisarz grodzki, sędzia grodzki, burgrabia, klucznik, wrotny, kucharz, załoga i kapelan²³.

Dzieje miasta Chęciny są ściśle związane z powstaniem, rozwojem i rozbudową zamku chęcińskiego. Kiedy budowano zamek w końcu XIII w., u jego podnóża nie było siedzib ludzkich, gdyż zamek został wzniesiony na szczycie góry. Nazwę przyjął od wsi Chęciny. Wprawdzie jest wzmianka w dokumencie z 1306 r.²⁴ o osadach, na których terenie powstało później miasto Chęciny (Wszekropy, Skotniki, Jerzmaniec), ale można bez przesady powiedzieć, że były to osady bardzo małe, o dwu lub trzech domostwach, i to znacznie odległe od obecnego terenu miasta. Te trzy osady wiejskie, których ziemia dała w połączeniu obszar gruntów miasta, do dnia dzisiejszego należą do Chęciny, mimo charakteru wiejskiego i znacznej odległości od miasta.

Nowo lokowane miasto u podnóża zamku chęcińskiego rozwinęło się z podgrodzia między 1307 a 1325 rokiem i przyjęło nazwę od zamku Chęciny, zaś wieś Chęciny nazwano odtąd Starymi Chęcunami. Pierwsza wzmianka o mieście królewskim Chęcinach pochodzi z 1325 roku²⁵. Chęciny są już wówczas miastem rozbudowanym i znacznym, a król, wspominając wówczas o wsi Rykoszyń, którą na prośbę właścicieli przenosi na prawo magdeburskie, oznacza w dokumencie, że leży ona w pobliżu „naszego miasta królewskiego Chęciny”. Z tego oświadczenia królewskiego można wnioskować, że Chęciny lokowane zostały bliżej roku 1307 niż 1325. Dokument lokacyjny miasta nie dochował się do naszych czasów. Miasto cieszyło się szczególną opieką Kazimierza Wielkiego,

¹⁸ R. Grodecki, S. Zachorowski *Dzieje Polski Średniowiecznej*, Kraków 1926, t. I, s. 355.

¹⁹ J. Pazdur, J. Zieliński *Chęciny*, [w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, Warszawa—Wrocław—Kraków 1965, s. 501.

²⁰ *Ibidem*.

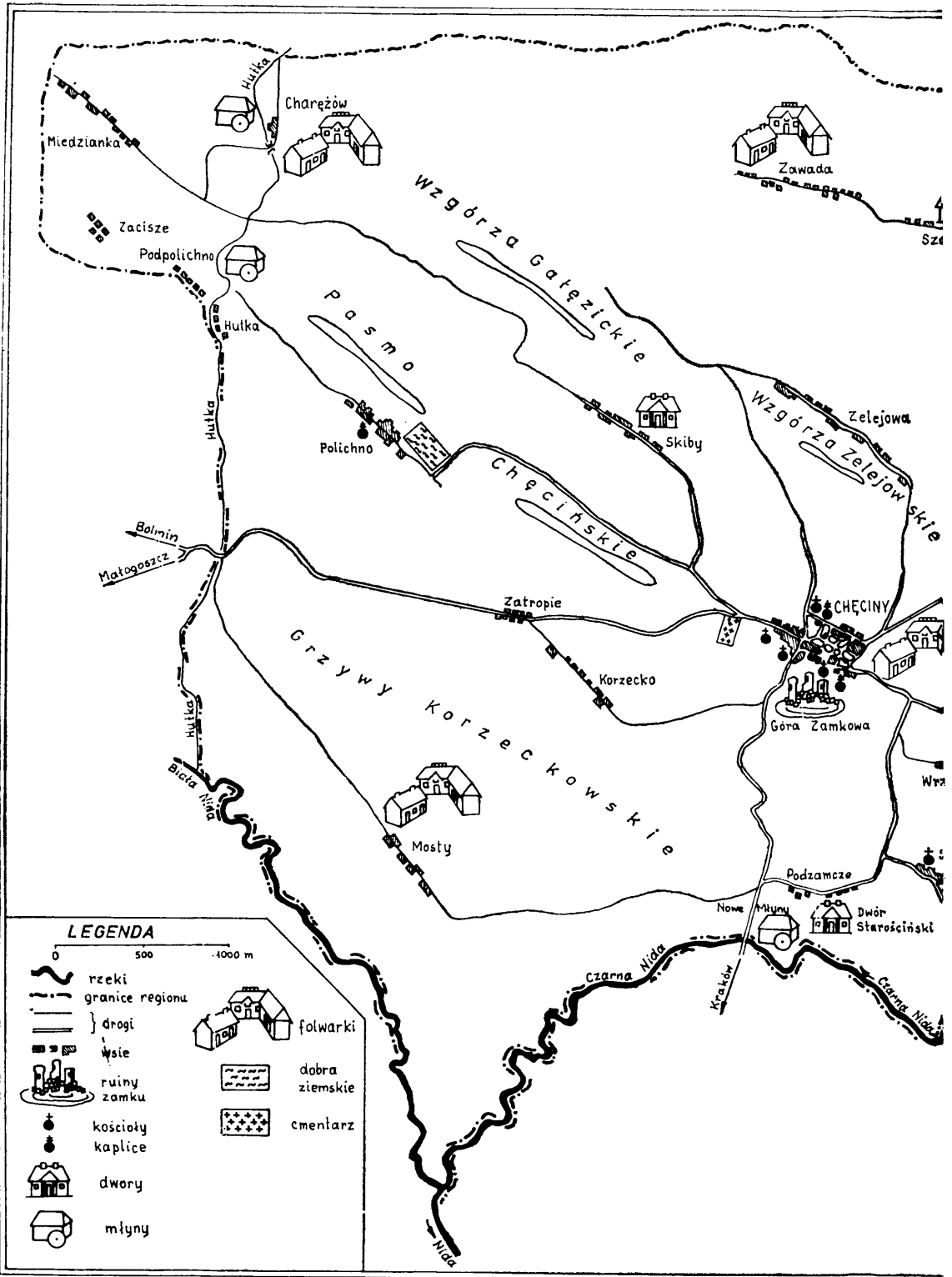
²¹ J. Chądzyński *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, t. III, Warszawa 1955, s. 161.

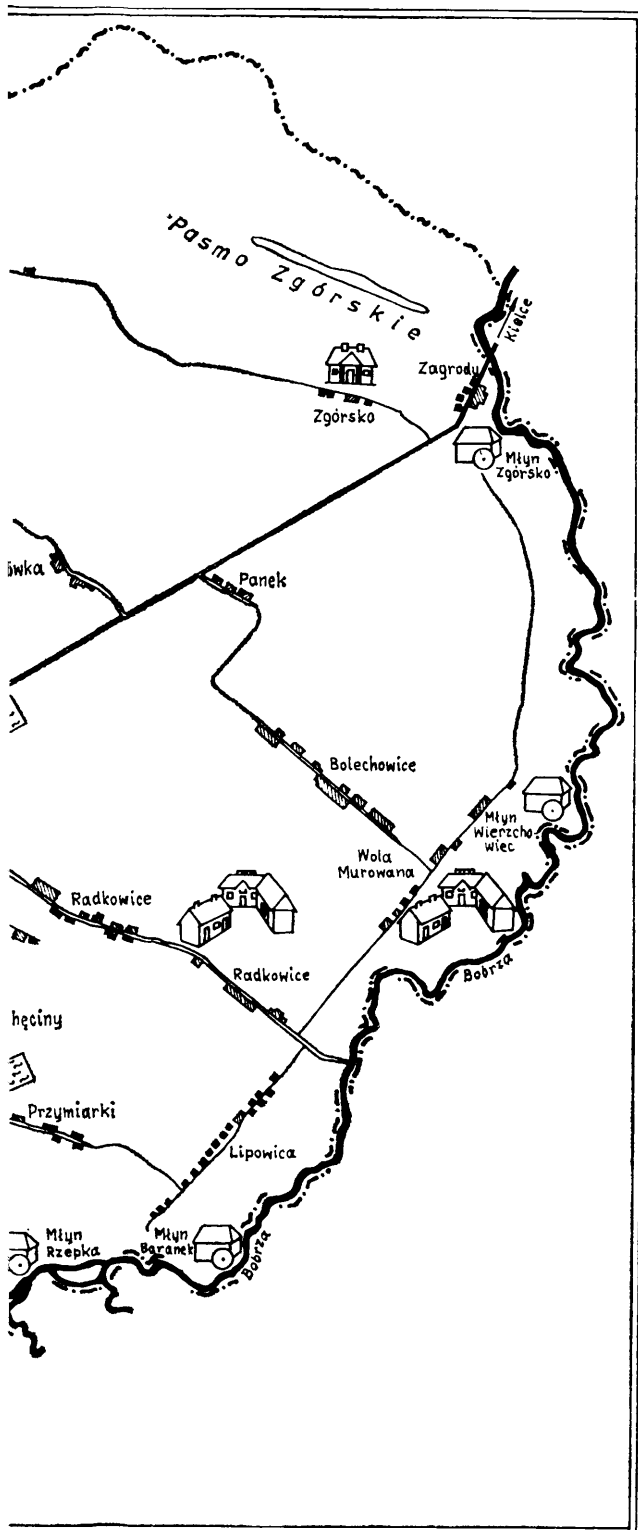
²² *Lustracja woj. sandomierskiego 1789*, Cz. 1, wyd. Helena Modurowicz-Urbańska, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. XVII.

²³ AGAD Warszawa, ASK 56, C. 6. k. 3.

²⁴ KDKK, nr 114, s. 148.

²⁵ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 162.

Ryc. 1. Mapa regionu chęcińskiego

który otoczył je murami. On też rozbudował zaczęty około 1325 r. kościół Św. Bartłomieja oraz darował miastu wieś królewska Polichno²⁶. Troskliwość Kazimierza Wielkiego o Polichno uwidacznia się w liście królewskim do papieża Urbana V, cytowanym w bulli tegoż papieża, wystawionej w Awinionie 5 marca 1367 r. Król pisał, iż wśród skał i gór w miejscach pustynnych i porośniętych ponurymi lasami, gdzie tylko dziki zwierzę przemieszczał, buduje zamki, miasta, wsie i osady — prosi zatem Stolicę Apostolską, aby mu pozwoliła w nowo założonych siedzibach: w Chęcinach, Skawinie, Szydłowie i Opocznie, ufundować domy zakonne franciszkanów²⁷. Otrzymałszy pozwolenie papieskie, na dwa lata przed śmiercią, w 1368 r., założył Kazimierz w Chęcinach klasztor franciszkanów konwentualnych i zbudował im gotycki kościół.

Następni królowie obdarzali Chęciny licznymi przywilejami, a kiedy dawne dokumenty dotyczące miasta uległy zniszczeniu w czasie wojen i pożarów, Kazimierz Jagiellończyk w 1465 r. odnowił te prawa specjalnym przywilejem²⁸. Początkowo ludność miast składała się z Polaków i osadników niemieckich. Ci ostatni przybyli tu przed 1325 r., kiedy król Władysław Łokietek lokował miasto na prawie magdeburskim. Dokument z 1384 r. obok wójta Marcina Korczka podaje następujące nazwiska i imiona ławników, w znacznej części jeszcze niemieckie: Rosenkranz, Posowski, Grzegorz Szewc, Karsz, Maczek, Urszula Escherer, Myślik²⁹.

Miasto leżące na północnym stoku Góry Zamkowej, mające poprzez zamek liczne kontakty z dworem królewskim, cieszyło się specjalnymi względami panujących³⁰. Ziemia była przecież trudna do uprawy, bo teren górzysty i przynoszący liche plony, toteż Jan Olbracht, przywilejem z dnia 14 stycznia 1494 r. wydanym w Krakowie, zwalnia mieszczan chęcińskich od opłat, cła i targowego³¹. Główną jednak podstawą rozkwitu Chęcין są złoża rud kruszcowych, w które obfitują otaczające miasto góry. Rudy te zawierają ołów z domieszką srebra oraz miedź. Najstarsze wiadomości o kopalniach chęcińskich pochodzą z 1396 r.³²

Ludność Chęcין i parafii w połowie XIV w. wynosi 744 osoby. Istniejące od trzydziestu kilku lat Chęciny należą wówczas do największych miejscowości w archidiakonacie kurzelowskim. Parafię Chęciny przewyższają liczbą jedynie parafie Konieczno i Kurzelów oraz Małogoszcz³³. W 1508 r. w Chęcinach mieszka 225 mieszczan, którzy płacą po pół grosza podymnego. Wokół miasta uprawianych jest 16 łanów. W mieście znajduje się 11 jatek mięsnych, 22 szewców, 16 piekarzy, 12 prasołów³⁴. W połowie XVI w. w mieście otoczonym murami jest około 300 domów, a mieszkańcy trudnią się rzemiosłem, handlem, uprawą

²⁶ J. Pazdur, J. Zieliński, op. cit., s. 501.

²⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lituaniae... ab Augustino Theiner*, t. I, Roma 1860, dok. 866, s. 642—643.

²⁸ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 281.

²⁹ KDM, t. III, nr 938, s. 355.

³⁰ Biblioteka PAN Kraków, sygn. 438 — liczne pisma królów do mieszczan chęcińskich.

³¹ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 163.

³² *Lustracja 1564*, op. cit., s. 283.

³³ KDM, t. IV, nr 1039, s. 55.

³⁴ AGAD Warszawa, ASK 56, C. 6. k. 5—14.

rolni i zapewne górnictwem³⁵. Na przełomie XVI i XVII wieku następuje wspaniały rozwój kopalni marmurów. Lustracja z 1602 r. wspomina, iż za czasów Zygmunta III marmurołomy chęcińskie były w pełnym rozkwicie. Wydobywano marmury z gór tutejszych „nakładem i na potrzeby J. K. Mości, na ozdobę kościołów i zamków kosztem jego wznoszonych”³⁶. Kwitnie rzeźbiarstwo i przemysł kamieniarski. Liczni cudzoziemcy, a wśród nich wielu Włochów, osiedlają się w Chęcinach, przyczyniając się do rozkwitu miasta i jego kultury. Przed najazdem szwedzkim Chęciny były miastem ludnym i bogatym, miały prawie 400 domów³⁷. Miasto zaliczane było wtedy do grona osad miejskich *secundae classis*, czyli miast średniej wielkości³⁸.

Od dawna kwitła tu oświata. Stary klasztor franciszkański prowadził swoją szkołę, dbając nie tylko o wychowanie religijne, ale i umysłowe miejscowej młodzieży. Istniejąca tu od początków XIV w. szkoła parafialna zostaje 11 VIII 1583 r. uposażona przez Stanisława Karnkowskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, za zgodą króla Stefana Batorego, dziesięcinami z ról kmiecych we wsi Wola Murowana i od mieszkańców na górze Miedzianka³⁹. Mieszczanie chęcińscy, często bogaci i wykształceni, mieli ambicje przenikania do stanu szlacheckiego⁴⁰. Natomiast o ambicjach intelektualnych świadczy fakt, że już na początku XVI w. Chęciny miały co roku po kilku studentów na Uniwersytecie Krakowskim⁴¹.

Wspaniale rozwijające się Chęciny zostały prawie doszczętnie zniszczone przez najazd wojsk Jerzego Rakoczego (1 IV 1657 r.) i zarazę trwającą przez 4 lata po najeździe. Z 386 domów pozostało 34 w mieście i 16 na górkach poza murami miejskimi, a z kilku tysięcy mieszkańców zaledwie 240 osób dorosłych⁴². Razem więc w tych 50 domach było nie więcej jak 300 osób. Rejestr pogłównego z 1662 r. zawiera jedynie krótką wzmiankę, że w mieście *pestis grassat*⁴³. Kiedy przybyli tutaj poborcy podatkowi, podobnie jak w Kielcach, nie odważyli się wejść do miasta w obawie przed szalejącą zarazą. W następnym roku pobrano już pogłównę *a personis in eodem oppido nobilibus 11, plebeis 419 i in suburbio 70*. Razem więc z Chęciny i przedmieścia Polichna opłaciło pogłównę w 1663 r. 500 osób⁴⁴. Przyjmując tu za obliczeniami E. Wielrose, że dzieci do lat 10 stanowiły 1/3 płacących pogłównę, można przyjąć, iż ogólna liczba mieszkańców Chęciny wraz z przedmieściem wynosiła wówczas 830 osób.

³⁵ T. Ladenberger *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, s. 83.

³⁶ F. M. Sobieszczański *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony guberni radomskiej...*, Warszawa 1852, s. 207.

³⁷ J. Chądzyński, op. cit., s. 160.

³⁸ AGAD Warszawa, MK, XVIII, 33, k. 187.

³⁹ Biblioteka PAN, Kraków, dok. perg. nr 428.

⁴⁰ W. Nekanda-Trepka *Liber generationis plebeorum („Liber Chamorum”)*, wyd. W. Dworzaczek i in., Warszawa 1963, s. 456.

⁴¹ D. Olszewski *Struktura duchowieństwa parafialnego w archidiakonacie kurzelowskim w początkach XVI w.*, Lublin 1966 (maszynopis pracy magisterskiej, Archiwum KUL), s. 30.

⁴² *Zródła dziejowe*, t. XIV Warszawa 1886, *Małopolska*, wyd. A. Pawiński 1880—1895, s. 576.

⁴³ AGAD, ASK, I, 76, k. 68.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 191 v.

Następne dane pochodzą z 1673 roku. Notują one mniejszą liczbę mieszkańców od uzyskanej w 1663. Wynosi ona 276 osób, które płacą pogłównę⁴⁵. Jeszcze mniej, bo tylko 145 osób, posiadają rejestry z 1674 r.⁴⁶ Ludność nie chciała płacić tego niepopularnego podatku i stąd też rejestry te są niepełne. Wydaje się, że najpełniejsze rejestry pochodzą z roku 1662.

Po katastrofalnej klęsce Chęciny przez długie lata pozostają w stanie upadku. Królowie starają się ożywić gospodarczo miasto obdarzając je różnymi przywilejami. I tak Jan Kazimierz w 1666 r. ustanowił pięć jarmarków, zaś Jan III Sobieski postanowił, „aby dozwolnić wszystkim ludziom wszelkiego narodu w kraju znajdującym się budować się w Chęcinach”⁴⁷. Mimo tak wielkiej troskliwości monarchów Polski o rozwój Chęciny miasto już nie wróciło do dawnej świetności. Lustracja w 1789 r. zastaje miasto w oplakanyim stanie⁴⁸. Dekret Rady Nieustającej z 1777 r., pozwalający bez żadnych ograniczeń osiedlać się Żydom w Chęcinach, przyczynił się do tego, że odtąd liczbą ludności żydowskiej znacznie wzrasta i w niedługim czasie zyskuje olbrzymią przewagę nad ludnością polską. W 1796 r. w rynku pozostały tylko dwa domy polskie. W tymże roku Chęciny utraciły rangę miasta powiatowego na rzecz Kielc⁴⁹, które odtąd rozpoczynają swój wspaniały rozwój, zaś Chęciny pozostają na uboczu jako ciche prowincjonalne miasto.

WSIE PODCHĘCIŃSKIE

Miasto Chęciny otaczał wieniec wsi, różnymi więzami złączonych z miastem. Osiedla wiejskie, w początkach swego istnienia jednozagrodowe, później wielozagrodowe, przybierają z czasem postać wsi o zabudowie ulicowej, rzadziej wielodrożnej. Te dwa typy wsi można spotkać w najbliższej okolicy Chęciny. Najczęściej na system zabudowy wpływały warunki terenowe. Wzdłuż grzbietów górskich, u ich podnóży czy na zboczu — ciągną się ulicówki, np. Zelejowa u podnóża góry o tej samej nazwie, Korzecko i Mosty po dwóch stronach grzbietu Grzywy Korzeckowskie, Miedzianka położona wysoko na południowym stoku góry Miedzianka, wzdłuż urwistej linii szczytowej. Polichno rozbudowało się w wąskiej dolinie, przypominającej kształtem nieckę, obfitującej w dobrą wodę. Na układ wsi Wola Murowana zasadniczy wpływ miała rzeka Bobrza, nad którą ta wieś się rozciąga⁵⁰. Już w 1540 r. mamy w najbliższej okolicy Chęciny dwie wsie szlacheckie — Skiby i Zgórsko, jedną miejską — Polichno, pozostałe zaś to wsie królewskie. Takie same stosunki własnościowe przetrwały do końca XVIII w.

Spośród 16 wsi podchęcinińskich jedne były duże i liczyły po kilkadziesiąt domów, jak Polichno czy Starochęciny, inne zaś małe, liczące zaledwie po 4 czy 5 domów, jak Chareżów czy Podpolichno. Miejscowość Hutka ma zaledwie jeden dom, stanowiący pozostałość po osiedlu górniczym i istniejącej już w XV w., a zapewne powstałej w XIV w. hucie miedzi⁵¹.

⁴⁵ Ibidem, k. 961.

⁴⁶ Ibidem, k. 190.

⁴⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1880—1895, s. 576.

⁴⁸ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 163 i 169.

⁴⁹ *Słownik geograficzny*, op. cit., s. 576.

⁵⁰ Miejscowości znane autorowi z autopsji.

⁵¹ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 285—286.

Stan wszystkich wsi przedstawia tabela I oparta na danych zawartych w kodeksach dyplomatycznych: Małopolskim i Katedry krakowskiej, *Źródłach dziejowych i Lustracjach woj. sandomierskiego* z lat: 1564—1565, 1660—1664, 1789, oraz zapisach chęcińskich ksiąg metrykalnych, jak również *Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego* (dane sprzed 1827 r.).

Kolejność omawiania poszczególnych miejscowości jest zgodna z tabelą.

Bolechowice. Wieś leżąca na wschód od Chęcín, rozbudowana na grzbiecie Pasma Bolechowickiego, rozciątego doliną Bobrzy. Miejscowość ta występuje w materiałach źródłowych najwcześniej ze wszystkich wsi podchęcinińskich. Już w 1243 roku, dnia 13 czerwca, nadał ją Bolesław Wstydlivy biskupowi krakowskiemu Prandocie⁵². W pierwszej połowie XV w. znajdują się tu 4 łany kmieci, z których dziesięciny opłacane są do kolegiaty kieleckiej, oraz folwark królewski, z którego dziesięciny płacone są dla proboszcza miasta Chęcín⁵³. W Bolechowicach już w XVI w. czynne były kamieniołomy i marmurołomy⁵⁴. W połowie XVI w. we wsi tej mieszka 8 kmieci i jeden komornik. Jest też niwa folwarczna, ale obsiewana przez folwark radkowski⁵⁵. W XVIII w. oprócz kmieci jest we wsi 7 zagrodników i komorników. Pracują oni przy kopaniu rudy ołowiu i w hucie ołowiu⁵⁶. W 1827 r. jest tutaj 29 domów i 182 mieszkańców.

Starochęciny leżą na południe od miasta w odległości 3 km. Miejscowość ta po raz pierwszy występuje w przekazach historycznych w 1275 r.⁵⁷, stanowi wówczas własność Mikulona, podkomorzego sandomierskiego, a następnie staje się własnością królewską⁵⁸. Około 1280 r. powstaje w niej kościół Św. Stanisława i parafia. Od niej przyjmują nazwę „Chęciny” pobliski zamek, wzniesiony jeszcze w epoce rozbitcia dzielnicowego, oraz miasto lokowane na prawie magdeburskim⁵⁹, które do końca XIV w. należy do parafii Stare Chęciny, mimo iż posiada już własny kościół Św. Bartłomieja. We wsi tej jest folwark zamkowy⁶⁰ oraz majątek ziemski proboszcza miejskiego, od czasu kiedy ten miał w swym ręku dwa probostwa⁶¹. W 1789 r. istnieje tu wielkie zróżnicowanie wśród chłopskiej grupy społecznej. Oprócz zamożnych kmieci (12) są zagrodnicy (8), chałupnicy (8) oraz komornicy (10)⁶². W 1827 r. wieś liczy 77 domów i 475 mieszkańców. W następnych latach doszło do podziału wsi: powstały z niej 4 nowe osady wiejskie: Lipowica, Podzamcze, Przymiarki i Wrzosy.

Zgórsko. Wieś szlachecka. Widać w niej wybitną przewagę dworu. Dostaw chłopskich jest tu zaledwie kilka. W 1306 r. Zgórsko jest wsią książęcą i wraz z zamkiem chęcinińskim zostaje oddane kościołowi katedralnemu w Krakowie⁶³. Około połowy XV w. jest to już wieś szlachecka, posiadająca dwóch

⁵² KDKK, t. I, nr 24, s. 34.

⁵³ J. Długosz *Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, Kraków 1868, s. 467.

⁵⁴ *Słownik geografii turystycznej*, t. I, Warszawa 1956, s. 73.

⁵⁵ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 291.

⁵⁶ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 174—175.

⁵⁷ KDM, t. I, nr 88, s. 105.

⁵⁸ *Źródła dziejowe*, t. XV, op. cit., s. 561.

⁵⁹ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 165.

⁶⁰ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 288.

⁶¹ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 165.

⁶² Ibidem.

⁶³ KDKK, t. I, nr 114, s. 148.

właściciele: Klemensa Jaszковского oraz Mikołaja herbu Gryf. Obydwaj mają odrębne folwarki i płacą z nich dziesięcinę kościołowi parafialnemu w mieście Chęciny, zaś 8 kmieci płaci swą dziesięcinę kolegiacie kieleckiej⁶⁴. Pierwotna nazwa wsi Góry (Gori) występuje zarówno w XIV, XV, jak i XVI w. W 1540 r. wieś jest własnością Michawskiego i należy do parafii miejskiej w Chęcinach⁶⁵. Trudno jest uchwycić rozwój wsi i liczbę mieszkańców. Wieś rozbudowała się na wzniesieniu zwanym Górzyskiem lub krócej Górskiem. Stąd przyjęła nazwę Górsko. W łacińskich zapisach metrykalnych pisano zawsze *de Górsko*, stąd już łatwa ewolucja nazwy wsi w „Zgórsko”. Zapisy metrykalne XVIII w. dają podstawę do stwierdzenia, że oprócz dworu są wówczas w tej wsi kmiecie i biedniejsi zagrodnicy oraz młyn. W 1827 r. Zgórsko posiada 9 domów i 29 mieszkańców.

TABELA I. STAN WSI PODCHĘCIŃSKICH

Nazwa wsi	Rok pierwszej wzmianki	1540 liczba łanów	1564 liczba domów	1660 liczba domów	Przeciętna roczna urodzeń		1827 liczba	
					1746—50	1789—91	domów	ludn.
1. Bolechowice	1243	4	9	6	6	3	29	182
2. Starochęciny	1275	6	24	22	14	18	77	475
3. Radkowice	1306	3,5	10	8	5	9	47	255
4. Zgórsko	1306	—	8	—	2	1	9	29
5. Polichno	1340	—	22	16	6	15	55	295
6. Wola Murowana	1368	12	12	11	7	13	44	216
7. Skiby	1384	—	—	—	1	4	10	94
8. Zawada	1395	4	10	9	0,5	3	20	118
9. Szewce	1440	4	10	2	2	6	26	152
10. Korzecko	1540	4,5	11	7	5	6	29	160
11. Charzęzów	1564	—	1	1	1	1	4	18
12. Hutka	1564	—	—	—	—	—	—	—
13. Miedzianka	1583	—	—	3	1	2	17	110
14. Podpolichno	1595	—	—	1	1	1	8	39
15. Mosty	1598	—	—	—	3	11	30	160
16. Zagrody	1727	—	—	—	0,5	2	12	72

Radkowice. Wieś leżąca na wschód od Chęcin w odległości 3—5 km. W 1306 r. wieś ta zostaje wraz z zamkiem i 11 wsiami ofiarowana przez Wła-

⁶⁴ J. Długosz, op. cit., t. I, s. 466—467.

⁶⁵ *Zróżła dziejowe*, op. cit., t. XV, s. 557.

dysława Łokietka biskupowi krakowskiemu Janowi Muskacie. W następnym jednak roku po cofnięciu darowizny wraca do poprzedniego właściciela. W połowie XVI w. mieszka tu 10 kmięci i jeden zagrodnik. Jest też folwark królewski obejmujący 3 niwy. Ziemia jest w tej wsi dość uboga, teren kamienisty, ziemi ornej nie da się powiększyć, „bo wszędzie krzemieniec”⁶⁶. Lustracja z 1789 r. zastaje tutaj już około 33 kmięci, jest też i jeden zagrodnik⁶⁷. Wieś jest duża, typowo rolnicza, mieszkańcy nie mają dodatkowych zajęć. W 1827 r. Radkowice mają już 47 domów i 225 mieszkańców.

Polichno. Wieś królewska, być może tak stara, jak Bolechowice i Starochęciny. Kazimierz Wielki oddaje ją lokowanemu niedawno przez jego ojca miastu Chęciny. Odtąd też wieś jest ściśle związana z miastem. Kiedy podstarości chęciński Marian Przyłęcki założył w niej folwark, mieszczanie uznali to za bezprawie i zawzięcie bronili przynależności Polichna do miasta. Udowodnili swe prawa do tej wsi, a król Kazimierz Jagiellończyk urzędowo stwierdził, że wieś Polichno należy do mieszczan chęcińskich⁶⁸. W 1554 r. jest w Polichnie 32 kmięci, a 8 mieszczan posiada tu swoje role⁶⁹. Utworzony w latach 1554—1564 przez podstarościego chęcińskiego Mariana Przyłęckiego folwark zostaje po jego śmierci przekazany franciszkanom chęcińskim⁷⁰.

Na terenie Polichna istnieje ośrodek przemysłowy. Dnia 16 maja 1487 r. w Krakowie król Kazimierz Jagiellończyk nadaje przywilej Janowi Karasiowi na wystawienie huty miedzi przy stawie Rudka pod wsią Polichno⁷¹. Polichno leży wówczas w centrum gór kruszcowych: „Są góry w Chenczynach stare, na których to miasto zasiadło. Naprzód miedziane *in loco dicto* Myedzianka, gdzie osiadła wieś Polikno z górników”⁷². Z przekazu tego wynika, że Polichno było wsią nie tylko o charakterze rolniczym, ale i przemysłowym. W 1789 r. jest tutaj 56 domów zamieszkałych przez samych rolników. W 1827 r. Polichno ma 55 domów i 295 mieszkańców.

Wola Murowana zostaje założona na prawie magdeburskim w 1368 r. na mocy przywileju Kazimierza Wielkiego. Król nadaje również wójtostwo, które jest wójtostwem uprzywilejowanym. Przywilej lokacyjny został wydany 22 lipca 1368 r. przez Kazimierza Wielkiego w Wiślicy. Zezwalał on Wojciechowi Groblinowi założyć nad rzeką Bobrzą w pobliżu Wielkiego Stawu nową wieś na 12 włókach. Pierwotnie wieś nazywała się Wielki Staw. Obecna nazwa Wola Murowana występuje w dokumentach dopiero w 1564 r.⁷³ Wieś pełniła funkcje służebne wobec młyna królewskiego, założonego nad Bobrzą przez Kazimierza Wielkiego kilkanaście lat wcześniej niż wieś. Osobną część wsi, niepodległą bezpośrednio staroście chęcińskiemu, stanowi wójtostwo. Składa się na nie spory folwark wójtowski oraz 8 poddanych posiadających role kmięce i domostwa. Połowa dochodów pobierana jest przez wójta, a druga połowa przez

⁶⁶ Lustracja 1564, op. cit., ss. 292.

⁶⁷ Lustracja 1789, op. cit., s. 175.

⁶⁸ Lustracja 1564, op. cit., s. 283.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Lustracja 1789, op. cit., s. 170.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Lustracja 1564, op. cit., s. 284.

⁷³ Księgi Referendarii Koronnej z drugiej połowy XVIII w., t. I, wyd. W. Pałucki, s. 508.

skarbu królewski⁷⁴. W 1762 r. wójtostwo w Woli Murowanej obejmuje Jan Czapliski⁷⁵. W 1827 r. Wola ma 44 domy i 216 mieszkańców.

Skiby. Wieś szlachecka. Pierwszą wzmiankę o Skibach mamy z 1384 r. W roku tym Marcin Korczek, wójt checiński, stwierdza, że Świętosław sprzedał pewne posiadłości w mieście i w Zatropiu (Schetrop), który graniczy ze Skibami⁷⁶. W 1540 r. Skiby należą do braci Jana i Stanisława Skibskich⁷⁷. Wieś położona jest u podnóża Gór Skibskich. Miejscowa ludność nazywa otaczające Chęciny góry Grzabami (gładkie, łagodne, podobne do wału), Grzywami (porośnięte lasem) i chyba skibami⁷⁸. Trudno dzisiaj ustalić, czy wieś przyjęła nazwę od gór, czy też góry od wsi. Legenda wiąże nazwę wsi Skiby z królową Boną, ale zanim Bona była w Chęcinach, Skiby istniały już pewnie od trzystu lat. W 1511 r. Skiby płacą dziesięciny kościołowi i figurują w *Liber Beneficiorum* Łaskiego⁷⁹. Podobnie jak w Zgórsku większość ziemi we wsi należy do dworu. Domostwa chłopskie są nieliczne. W 1827 r. Skiby mają 10 domów i 94 mieszkańców.

Zawada. W 1395 r. król Władysław Jagiełło daje przywileje na założenie sołectwa we wsi Skalka „*alias* Zawada” w starostwie checińskim⁸⁰. Musiała ta wieś powstać znacznie wcześniej. W 1398 r. ten sam król uposaża sołectwo wsi Zawada dwoma łanami⁸¹. W połowie XVI w. jest tutaj 10 kmieci i 2 zagrodników. Sołtysiem wsi od 1553 r. jest Andrzej Mniowski, szlachcic, „człowiek dobrze zasłużony”, który otrzymuje sołectwo dożywotnio od króla. W 1610 r. Zawada razem z Szewcami zostaje odłączona od starostwa checińskiego i staje się odrębną dzierżawą królewską. W 1789 r. we wsi są 3 role, na których gospodaruje 11 kmieci. Ludność wsi ma dodatkowy dochód z wyrębu drzewa w lesie i transportu drzewa do Chęcin⁸².

Szewce. Data założenia wsi nie jest znana. Nazwa miejscowości: Szewce, zdaje się świadczyć o charakterze służebnym tej miejscowości. Jest ona zapewne o wiele starsza niż miasto Chęciny, a nawet zamek checiński. Wynikałoby z tego, że powstała jako osada służebna grodu kasztelańskiego w Małogoszczu, gdyż znajdowała się na terenie kasztelanii małogoskiej. Do 1610 r. Szewce należą do starostwa checińskiego. Następnie zostają odłączone przez króla za zgodą starosty checińskiego Branickiego wraz z sąsiednią Zawadą i oddane w dzierżawę. Akt ten sprawił faktyczne odłączenie tych miejscowości na stałe od starostwa checińskiego⁸³. W 1564 r. we wsi mieszka 8 kmieci i 2 zagrodników⁸⁴. Wieś otoczona jest lasami. W 1827 r. ma 26 domów i 152 mieszkańców.

Korzeko. Po północnej stronie Grzyw Korzeckowskich, w dolinie między

⁷⁴ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 154, 179, 180.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 179.

⁷⁶ KDM, t. III, nr 938, s. 354—355.

⁷⁷ *Źródła dziejowe*, op. cit., t. XV, s. 557.

⁷⁸ Z. Kotański *Z plecakiem i młotkiem w Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1968, s. 86.

⁷⁹ J. Łaski, op. cit., s. 586.

⁸⁰ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 290.

⁸¹ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 181—182.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 179.

⁸⁴ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 291.

nimi a Pasmem Chęcińskim, leży wieś Korzecko. Tak jak prawie wszystkie wsie podchęczańskie — wieś królewska. W 1540 r. nosi ona nazwę Kroczek⁸⁵. Lustracja z 1564 r. podaje nazwę tej wsi — Korzeczek. Mieszka tu wówczas 9 kmieci i 2 zagrodników⁸⁶. Pod koniec XVIII w. jest tu 8 ról kmiecych, mogło na nich mieszkać około 16 kmieci, było też 4 zagrodników i 4 komorników⁸⁷. W 1827 r. jest tu 28 domów i 160 mieszkańców.

Chareżów. Na północ od Polichna w bezpośrednim sąsiedztwie z nim, wśród łąk, mokradeł i bagien, nad rzeczką Hutką leży Chareżów. W 1564 r. jest tu tylko młyn Chareża⁸⁸, od którego przyjmuje nazwę wieś. W 1608 r. istnieje tu folwark, który otrzymuje od króla Zygmunta III żupnik chęciński i burgrabia zamku królewskiego, Jan Płaza z Mstyczowa⁸⁹. W zachowanych księgach metrykalnych już od początku (1727 r.) występuje wieś Chareżów. Jest tu folwark królewski, młyn na stawku, dwu zagrodników i browarek⁹⁰. W 1827 r. wieś ma 4 domy i 18 mieszkańców.

Hutka — to osiedle górnicze powstało na krańcach wsi Polichno nad rzeczką Jedlniczką po założeniu tu w końcu XV w. huty miedzi. Górnicy zamieszkujący tę część Polichna stworzyli osobną osadę górniczą, która przyjęła nazwę Hutka. Po upadku górnictwa chęcińskiego górnicy ci wyemigrowali. Na początku XVIII w. z osady górniczej Hutka pozostał tylko jeden dom. Po śmierci ostatniego mieszkańca, Domina, żona jego wychodzi za mąż powtórnie za mieszkańca sąsiedniej wsi Chareżów⁹¹. Po przeniesieniu się do tej wsi ostatni dom Hutki zostaje opuszczony, a miejscowość ta przestaje istnieć.

Miedzianka. Na zachód od Polichna wznosi się ostatnia góra Pasma Chęcińskiego — Miedzianka (356 m n.p.m.). Zawdzięcza ona swoją nazwę złożom miedzi, w które była niegdyś bardzo zasobna. Od góry przyjęła nazwę wieś, która rozbudowała się na jej południowym zboczu. Pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1583 r., kiedy to król Stefan Batory zatwierdza uposażenie szkoły parafialnej w Chęcinach przy kościele Św. Bartłomieja, dokonane przez arcybiskupa gnieźnieńskiego. Dokument wspomina, że dziesięć z wsi Wola Murowana i od mieszkańców Miedzianki będzie odtąd pobierał rektor szkoły parafialnej w Chęcinach⁹². W 1661 r. we wsi tej mieszka tylko 3 zagrodników⁹³. W 1789 r. występują tu 4 role, na których mogło mieć gospodarstwa około 11 gospodarzy⁹⁴. W 1827 r. jest w tej wsi 17 domów i 110 mieszkańców.

Podpolichno. Wieś królewska, rozwinęła się jako przysiółek Polichna. Granicę obydwu wsi wyznaczała rzeczka Hutka. Po raz pierwszy miejscowość

⁸⁵ *Zróżdła dziejowe*, op. cit., t. XV, s. 561.

⁸⁶ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 289.

⁸⁷ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 173.

⁸⁸ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 290.

⁸⁹ *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, t. VI, Włocławek 1886, s. 63—65.

⁹⁰ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 137.

⁹¹ Zapisy ksiąg metrykalnych z XVIII w.

⁹² Biblioteka PAN, Kraków, dok. perg. nr 428.

⁹³ *Lustracja woj. sandomierskiego 1660—1664*, Cz. 1, wyd. H. Oprawko i K. Schuster, Kraków 1971, s. 77.

⁹⁴ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 135.

ta występuje w 1595 r. Nazwa jej ulegała zmianie⁹⁵. Metrykalne księgi parafialne zachowały następujące nazwy: Zapoliknem, Zapoliknie, Zapolichno i wreszcie Podpolichno. Ta ostatnia nazwa istnieje do obecnej chwili. W 1789 r. wieś składa się z 4 gospodarstw i jednego młyna⁹⁶. W 1827 r. ma 8 domów i 39 mieszkańców.

Mosty. Wieś królewska, powstała u podnóża Grzyw Korzeckowskich, po południowej stronie tego pasma górskiego, w pobliżu rzeki Nidy. Wieś została założona przy starym trakcie prowadzącym z Krakowa przez Jędrzejów do Chęcina. Pierwsze domostwo tej wsi, wzniesione na ziemi królewskiej, służyło za mieszkanie rodzinie osadzonej tu, by czuwała nad mostem czy też mostami na Nidzie, reperując je lub broniąc przed powodzią. Z biegiem czasu przy pierwszym domostwie powstały następne, a nowo powstająca wieś, pełniąc funkcję służebną przy mostach, przyjęła nazwę Mosty. Pierwsza wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1598 r.⁹⁷ Powstaje tu karczma dla podróżnych i folwark królewski. W księgach metrykalnych XVIII w. Mosty występują już jako spora wieś, chociaż nie należąca do wielkich wsi podchęcińskich. W 1789 r. na czterech rolach mogło mieszkać około 10 kmieci. Są też tutaj 4 chałupnicy, karczma i dwór. Była to wieś biedna, mająca „bardzo wiele ról letkich i wydmuchów”⁹⁸. W 1827 r. Mosty mają już 30 domów i 160 mieszkańców.

Zagrody. Wieś ta nie należała do wsi królewskich, nie ma też w niej dworu. Najprawdopodobniej rozwinęła się jako przysiółek Zgórska. Stanowiła skupisko paru domostw biedniejszej ludności Zgórska, posiadającej tutaj własne zagrody. Ponieważ w XV i XVI w. Zgórsko ma tylko 8 domów kmiecych i dwór⁹⁹, a w 1827 r. również 8 domów chłopskich i dwór, wydaje się zrozumiałym, dlaczego powstały Zagrody.

DWORY

Na terenie obejmującym najbliższą okolicę Chęcina dwory, folwarki i dobra ziemskie występują jako osobne jednostki. Zapisy metrykalne pozwalają ustalić ich liczbę w XVIII w. na 13. Nie wszystkie są sobie równe. Jedne są duże i noszą nazwę *curia* — dwór. Należą do nich Starochęciny (późniejsze Podzamcze), siedziba starosty chęcińskiego, Skiby i Zgórsko, majątki szlacheckie, oraz Szewce. Nazwa *praedium* — folwark, obejmuje grupę majątków królewskich, znajdujących się we wsiach królewskich. Należą tu: Charężów, Chęciny, Mosty, Radkowice, Wola Murowana, Zawada. Nazwa *fundus* — dobra ziemskie, używana jest przez zapisy metrykalne na oznaczenie majątków ziemskich będących własnością kościoła. Są one najmniejsze i jest ich zaledwie 3: jeden w Polichnie, stworzony przez Przyłęckiego, a po jego śmierci oddany przez króla franciszkanom z Chęcina¹⁰⁰, w Chęcinach posiadłość będąca uposażeniem proboszcza i wreszcie majątek w Starochęcinach, stanowiący również uposażenie proboszcza chęcińskiego od 1500 r. Wszystkie trzy dobra ziemskie były dzierżawione przez szlachtę.

⁹⁵ *Lustracja 1660*, op. cit., s. 77.

⁹⁶ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 137.

⁹⁷ Biblioteka PAN, Kraków, rkps, sygn. 440, k. 73.

⁹⁸ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 175.

⁹⁹ J. Długosz, op. cit., t. I, s. 466—467.

¹⁰⁰ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 284.

MŁYNY

Odrębną grupę stanowią młyny. W XVIII w. jest ich 7. Dwa z nich mają inną nazwę niż miejscowości, w których poblizu się znajdują. Są to Wierzchowie i Baranek. Dwa inne, istniejące z dala od większych skupisk ludności: Rzepka i Nowe Młyny, mają również nazwę odrębną od innych miejscowości podchęcińskich, jednak wzmianki o nich są bardzo rzadkie. Młyny w Chareźowie, Podpolichnie i Zgórsku noszą nazwę wsi, w których zostały zbudowane.

Wierzchowie. Jest to najstarszy z młynów podchęcińskich. Wybudowany został przez Kazimierza Wielkiego na rzece Bobrzy, zapewne w kilka zaledwie lat po lokacji miasta Chęcín. Miał za zadanie obsługiwać miasto i zamek. Był murowany i pierwotnie nosił nazwę „Murowaniec”. Zapiski lustratora z 1564 r. pozwalają zrozumieć, skąd się wzięła nazwa Murowańca — „Wierzchowie”: „Jest staw u młyna Murowancza, który ma łożysko okrągłe, między górami i przeto głębokie. A zalewa wzdłuż na wierzchowisko rzekę”¹⁰¹. Słowo „wierzchowisko” oznacza wzniesienie¹⁰². Młyn Murowaniec, wybudowany na wysokiej grobli, na wierzchowisku, przyjął z biegiem czasu nową nazwę, występującą w XVIII w. — Wierzchowie.

Baranek. Młyn wybudowany w odległych czasach na Bobrzy, poniżej wsi Wola Murowana. Pierwotnie nosił on nazwę „młyn Tuszowski”. W 1552 r. był spustoszony. Wykupił go bogaty mieszczanin chęciński Teofil Dzierża, a odbudował dopiero starosta chęciński Stanisław Dębiński. Z biegiem czasu młyn przyjął nazwę „Baranek”. Był dużym młynem, bo posiadał 3 koła wodne¹⁰³. W 1789 r. młyn podupada, a staw przy nim wysycha¹⁰⁴. W 1827 r. mieszka w nim rodzina składająca się z 6 osób.

Nowe Młyny. Nad rzeką Czarną Nidą, naprzeciw wsi Tokarnia na obszarze dawnego dworu starościńskiego, w bliżej nie określonym czasie powstaje wielki młyn, przyjmujący nazwę Nowe Młyny. W księgach metrykalnych zaczyna występować dopiero pod koniec XVIII w. Ponieważ wybudowany został na ziemi królewskiej i jako własność królewska winien być notowany w lustracjach, a lustracja z 1789 r. nic o nim nie mówi, musiał więc powstać po 1789 r. Młyn ten istnieje jeszcze obecnie. Olbrzymi jego gmach spełnia funkcję magazynu zbożowego.

Rzepka. W drugiej połowie XVIII w. występuje młyn Rzepka. Był to młyn niewielki i znajdował się poniżej Wierzchowie i Baranka, a przed Nowymi Młynami.

Chareźów. Wcześniej, zanim powstały dwór i wieś o tej nazwie, istniał już młyn Chareża na rzeczce Jedlniczce. Był to młyn niewielki o jednym kole¹⁰⁵, takim pozostał do końca XVIII w. Młyn ten często występuje w lustracjach i zapisach metrykalnych.

Podpolichno. Pierwsza wzmianka o młynie nad Hutką w Podpolichnie pochodzi z 1595 r. Otrzymał go wówczas od króla Zygmunta III mieszczanin chęciński Gabriel Dzierża¹⁰⁶. W XVIII w. był to młyn mały o jednym kole.

¹⁰¹ Ibidem, s. 294.

¹⁰² *Słownik języka polskiego*, op. cit., t. IX, Warszawa 1967, s. 1072.

¹⁰³ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 293—294.

¹⁰⁴ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 171.

¹⁰⁵ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 290.

¹⁰⁶ *Lustracja 1660*, op. cit., s. 77—78.

Młynarz nie był zbyt zamożny, bo oprócz płaconego czynszu odrabiał jeszcze pańszczyznę¹⁰⁷. Na tym samym miejscu jeszcze obecnie istnieje młyn.

Z g ó r s k o. Młyn na Bobrzy, zbudowany na terenie wsi szlacheckiej Zgórska, stanowił własność dziedzica. Fakt jego istnienia odnotowały tylko metrykalne księgi parafialne. Wszystkie młyny, z wyjątkiem ostatniego, należały do króla. Młynarze dzierzawiący młyny płacili czynsz¹⁰⁸.

II. LICZBA LUDNOŚCI MIASTA I OKOLICY

Liczbę ludności Chęcín i regionu omówimy w zasięgu czasowym 1564—1827 r. Zostaną w tym celu wykorzystane lustracje woj. sandomierskiego z lat 1564—1565, 1660—1664, 1789, zapisy ksiąg metrykalnych do 1810 r. oraz *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*, wydana w 1827 r. Dane do lat 1746—1750 zaczerpnięto z *Liber Baptizatorum* 1743—1751.

Mając podaną przez źródła ilość domów, obliczono liczbę osób przyjmując za Jabłonowskim 6 mieszkańców na gospodarstwo rolne. Taką samą proporcję dla wsi podchęcińskich posiada *Tabella...* z 1827 r. Liczbę 15 osób na dwór wzięto od Pawińskiego. Dla miasta Chęcín przyjęto 10 osób na jeden dom, gdyż *Tabella...* posiada dla tego miasta proporcję 10 osób na jeden dom.

Tablica podaje w 5 przekrojach dane dotyczące liczby domów i mieszkańców poszczególnych miejscowości. Każdy przekrój omówimy osobno.

Przekrój I — lata 1564—1565. Dane zawarte w tym przekroju otrzymano z *Lustracji woj. sandomierskiego 1564—1565*, a dla dwu wsi szlacheckich z Pawińskiego (*Źródła dziejowe*, t. 15, s. 557).

Połowa XVI w. to czas wspaniałego rozkwitu Chęcín. Chęciny, stolica rozległego powiatu, siedziba władz sądowych, posiadająca warowny zamek królewski, stanowią centrum rozwijającego się w tej okolicy przemysłu i mają wszelkie szanse, by stać się ludnym i bogatym miastem. W połowie XVI w. mają blisko 300 domów i prawie 3 tysiące mieszkańców.

Inaczej przedstawia się obraz wsi podchęcińskich. Ludność tych wsi nie jest tak liczna jak w mieście. W 1564 r. we wszystkich wsiach są 142 domostwa chłopskie oraz 8 dworów. Ludność miasta stanowi wówczas blisko 3/4, a wsi nieco więcej nad 1/4 całej ludności regionu i wynosi zaledwie 1092 osoby. Wsie wówczas są niewielkie. Największe z nich (Starochęciny, Polichno), łącznie z dworami, mają zaledwie 174 i 147 mieszkańców. Przeciętna wieś podchęcińska składa się wówczas z 10 domów i ma około 70 mieszkańców. W ciągu całego stulecia, aż do najazdu szwedzkiego, Chęciny rozbudowują się coraz bardziej, osiagając w przeddzień najazdu około 400 domów i łącznie z zamkiem licząc około 5 tysięcy mieszkańców, a wraz z całą okolicą ponad 6 tysięcy. Na wieś prawdopodobnie przypadnie około 1500 mieszkańców.

Przekrój II — 1661 r. — odzwierciedla stan miasta i regionu po najezdzie na Chęciny wojsk węgiersko-kozackich Jerzego Rakoczego w 1657 r. oraz zniszczeniach dokonanych przez grasującą po nim zarazę. Lustratorzy królewscy zebrawszy opinie od ocalałych z klęsk żywiołowych notują: „powietrze przez trzy ćwierci roku *grassabatur*, którym ubyło ludzi bardzo sieła”¹⁰⁹.

¹⁰⁷ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 137.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 171.

¹⁰⁹ *Lustracja 1660*, op. cit., s. 65.

W 1661 r. w Chęcínach, z ludnego i bogatego miasta, jakim były one przed najazdem szwedzkim, pozostało zaledwie 34 domy w obrębie murów miejskich i 240 dorosłych mieszkańców. Razem z dziećmi cała ludność dochodzi do 400 osób¹¹⁰. Wniszczenie miasta było katastrofalne, 80% zabudowy miejskiej legło w gruzach, a Chęciny należy wówczas zaliczyć do miast *funditus* — zniszczonych. Ludność wsi poniosła również olbrzymie straty. Chociaż stan jej przypuszczalnie zmniejszył się do połowy (pozostało jeszcze we wsiach 798 osób), to jednak nie byli oni w stanie podjąć pracy na roli: „dla niewielkości poddanych, zupełnie łak sprzątać nie mogą”¹¹¹.

Przekrój III — lata 1746—1750. Przedstawia on czas odległy o 85 lat od najazdu szwedzkiego. Przekrój ten został oparty na zapisach metrykalnych: *Liber Baptizatorum* z lat 1743—51. Okres 5 lat został zsumowany i wyciągnięto średnią urodzeń. Ta znów posłużyła do odtworzenia liczby ludności miasta i okolicy. Oparto się na Henryku Wierciańskim (*Próbki szperań po archiwach na terytorium dawnego woj. lubelskiego...*), podającym dla Lubelszczyzny 4—5 urodzeń na 100 głów ludności. W oparciu o wyniki Wierciańskiego przyjęto dla tego przekroju 40 urodzeń na 1000 mieszkańców Chęcín i okolicy.

Odtworzony stan ludności przedstawia ciekawy obraz regenerującego się biologicznie społeczeństwa. Zarówno mieszkańcy wsi jak i mieszkańcy miasta prawie równomiernie wzrastają. Miasto ma w tym przekroju 500 mieszkańców chrześcijan i zapewne taką samą liczbę Żydów. Przypuszczenie to potwierdzają dane zawarte w *Inwentarzu starostwa chęcińskiego grodowego...* z 1746 r. Źródło to podaje dokładny wykaz rodzin polskich i żydowskich. Pierwszych jest 67, drugich zaś 71¹¹². Jeśli dane metrykalne pozwoliły ustalić liczbę Polaków na 500, to jest rzeczą niemal pewną, że liczba Żydów wynosiła również 500 osób, gdyż posiadają oni wówczas prawie identyczną ilość rodzin co Polacy. Miasto ma więc w tym przekroju 1000 mieszkańców, zaś wieś razem 1359. Ludność wiejska stanowi przewagę nad miejską, jednakże dorównuje dopiero swej liczbie sprzed najazdu szwedzkiego.

Przekrój IV — 1789 r. Znając liczbę domów miasta, która wynosiła w tym roku 250¹¹³, sięgnięto do lustracji z 1789 r. Informowała ona, że Żydzi płacili dawniej 18 zł czynszu domowego dla starosty. Obecnie ogółem płać 2000 zł. Dzielać tę sumę przez 18 otrzymujemy 111 domów żydowskich. Żyd poborca, wpłacający ogólną sumę staroście w imieniu społeczności żydowskiej miasta, musiał pewną część za zgodą starosty zatrzymywać dla siebie jako wynagrodzenie za poniesione tu trudy i pracę. Wydaje się, że nie będzie przesadą, jeśli liczbę domów żydowskich podniemiemy do 125, a więc połowy wszystkich domów miasta. Mielibyśmy wówczas 1000 do 1250 Żydów w Chęcínach i tyleż Polaków. Razem cała ludność miast wynosiłaby 2000 do 2500 osób. Taką proporcję ludności polskiej do żydowskiej zdaje się potwierdzać notatka przekazana przez Sobieszczańskiego (*Wycieczka archeologiczna...*) dotycząca 1820 ro-

¹¹⁰ Źródła dziejowe, op. cit., t. XV, s. 51.

¹¹¹ Lustracja 1660, op. cit., s. 68.

¹¹² Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, Kraków, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, sygn. 557, s. 3.

¹¹³ T. Korzon *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, Kraków—Warszawa 1897, t. I, s. 301.

TABELA II. LUDNOŚĆ CHĘCIN I NAJBLIŻSZEJ OKOLICY W LATACH 1564—1827

Miejscowość	Liczba domów i osób w poszczególnych latach									
	1564—65		1661		1746—50		1789		1827	
	domów	osób	domów	osób	osób	osób	domów	osób	domów	osób
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Razem:	425	4064	142	1038	1859	596	4748	655	5076	
Wsie razem + +dwory	142	1092	108	798,	1359	346	2248	411	2812	
	8		9			11				
1. Chęciny	283	2972	34	240	500	250	2500	240	2558	
2. Baranek	1	6	1	6	10	1	6	1	6	
3. Bolechowice	9	54	7	42	138	28	168	29	182	
4. Chareźów	1	6	dwór + 1	21	25	dwór + 4	39	4	18	
5. Korzecko	11	66	7	42	125	28	168	29	160	
6. Miedzianka	—	—	3	18	31	15	90	17	110	
7. Mosty	—	—	4	24	75	dwór + 16	111	30	160	
8. Podpolichno	—	—	1	6	14	5	30	8	39	
9. Polichno	dwór + 22	147	dwór + 16	111	150	dwór + 56	351	55	295	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10. Radkowice	dwór + 10	75	dwór + 8	63	136	dwór + 30	195	47	255
11. Skiby	dwór + 8	63	dwór + 8	63	31	dwór + 8	63	10	94
12. Starochęciny	dwór + 24	174	dwór + 22	162	340	dwór + 65	405	77	475
13. Szewce	10	60	dwór + 2	27	39	dwór + 24	159	26	152
14. Wierzchowię	1	6	1	6	--	1	6	--	--
15. Wola Muro- wana	dwór + 12	87	dwór + 10	75	185	dwór + 33	213	47	282
16. Zagrody	--	--	--	--	10	10	60	12	72
17. Zawada	dwór + 10	75	dwór + 9	69	--	dwór + 11	81	20	129
18. Zgórsko	dwór + 8	63	dwór + 8	63	50	dwór + 9	69	9	89
19. Hutka	15	90	--	--	--	--	--	--	--
20. Garnizon zam.	--	120	--	--	--	--	--	--	--
21. Młyny na Bebrzy	--	--	--	--	--	2	12	--	--
22. Podzamecze	--	--	--	--	--	dwór	15	--	--

ku. Wynika z niej, że Chęciny posiadają wówczas 2086 mieszkańców, w tym 1000 Polaków i 1086 Żydów. Proporcja jednych do drugich wynosi prawie 1:1¹¹⁴. Pozwala to wnioskować, że 30 lat wcześniej również taka proporcja była zachowana, a Chęciny nie były, jak w XIX wieku, opuszczonym i wyludniającym się miasteczkiem, z którego emigrowała szlachta urzędnicza i bardziej przedsiębiorczy kupcy żydowscy i polscy. Nie będzie chyba przesadą, jeśli na rok 1789 przyjmiemy 2500 mieszkańców Chęcin.

Pewną trudność stanowiło w tym przekroju ustalenie liczby rodzin w poszczególnych wsiach. Lustracja oznacza ilość rodzin dwoma sposobami:

1. W większych wsiach podaje dokładnie liczbę kmieci, zagrodników, kormorników i chałupników. Ogólną sumę rodzin mnożono przez 6.

2. We wsiach mniejszych podaje tylko ilość ról (najprawdopodobniej rola pokrywa się z łanem). Cała trudność polegała obecnie na ustaleniu, ile rodzin chłopskich gospodarowało na jednej roli.

Kluczem do rozwiązania okazała się notatka lustratora przy wsi Zawada: „ról osiadłych jest w tej wsi 3, na tych rolach jest 11 gospodarzy”. Wynikałoby z tego, że w XVIII w. chłopci podchęcińscy mają gospodarstwa ćwierćłanowe, a sołtys półłanowe. Czasem gospodarstwa chłopskie były we wsi nierówne. ćwierćłanowe i półłanowe, o czym lustracja robiła wyraźną wzmiankę, np. o wsi Radkowice: „Jest w tej wsi ról 9 i 1/2, które nierówno posiadają”. Zastosowano tutaj inny sposób liczenia, całości ról podzielono na dwie części. Każdą rolę z pierwszej połowy dzielono przez 4 (na kwarty), z drugiej zaś połowy każdą rolę dzielono przez 2 (na półłany) i otrzymywano w sumie liczbę rodzin chłopskich.

Otrzymane wyniki tego przekroju świadczą, że różnica liczebna między ludnością Chęcin a wszystkich wsi podchęcińskich jest bardzo mała. Miasto ma najwyżej 2500 mieszkańców, zaś wsie 2248 osób.

Przekrój V — 1827 r. Dane tego przekroju, zaczerpnięte z *Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego...*, są niezmiernie cenne, gdyż stanowią dokument oficjalny władz administracyjnych. W przekroju tym cała ludność Chęcin i najbliższej okolicy wynosi 5076 osób. Ludność miasta jest nieco mniejsza od wsi, bo wynosi 2558, zaś ludność wsi przewyższa ją o 254 osoby i stanowi 2812.

III. GRUPY SPOŁECZNE

Na terenie Chęcin i najbliższej okolicy zamieszkiwały zasadniczo wszystkie trzy grupy społeczne, jakie występowały w ówczesnej Polsce. Mamy tu szlachtę, mieszczan i chłopów. Oprócz tych trzech grup społecznych były też dwie grupy zawodowe odznaczające się specjalną więzią. Byli to młynarze i górnicy. Również im poświęcimy nieco uwagi.

Proporcja między poszczególnymi grupami społecznymi (dane z XVIII w.) była następująca:

¹¹⁴ F. M. Sobieszczański, op. cit., s. 130.

TABELA 3. GRUPY SPOŁECZNE CHĘCIN I NAJBLIŻSZEJ OKOLICY W 1789 R.

Grupa społeczna	Dane źródła	Liczba osób	%
Szlachta (ze służbą)	11 dworów na wsi 8 dworków w mieście	165 80	5,2
Mieszczanie-chrześcijanie	121 domów	1210	25,5
Mieszczanie-Żydzi	121 domów	1210	25,5
Chłopi	346 rodzin	2248	43,8
R a z e m:		4903	100,0

Szlachta mieszkająca na terenie regionu chęcińskiego była nieliczna i rozproszona. Nie było tu zaścianków szlacheckich, które tak bardzo zwiększały liczbę szlachty. Istniały tylko folwarki we wsiach, w których mieszkały rodziny szlacheckie. Starosta mieszkał najpierw na zamku, a od początku XVII w. w pałacu-zameczku na Podzamczu. W Chęcinach w niewielkich dworach mieszkało parę rodzin szlacheckich, których członkowie pełnili różne funkcje na zamku (burgrabia, klucznik) lub też w kancelarii starostwa grodzkiego (pisarz, sędzia, woźny).

Szlachtę mieszkającą w Chęcinach i najbliższej okolicy można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

1. Dzierżawcy folwarków królewskich, duchownych i właściciele dwu folwarków szlacheckich.
2. Szlachta zamieszkała w mieście lub też na terenie administracyjnym miasta.

Lustracja z 1789 r. wymienia 5 nazwisk szlachty posiadającej „posesyje *iure civitatensi*”. Wszyscy oni mają tytuł *generosi* — urodzeni. Są to Maciej Skarżyński, Józef Mruński, Maciej Rutkowski, Józef Jarkowski i Ksawery Kłowski¹¹⁵.

Dokument z 28 sierpnia 1789 r. noszący tytuł: *Tabella grontów przy mieście J. K. Mości Chencinach znajdujących się...*, w rubryce: „Ichmość Panowie szlachta pod miastem grunta mający” oprócz wspomnianych przez lustrację nazwisk wymienia jeszcze: Kossowski, Wolski, Olszowski¹¹⁶. Do grupy tej należy więc 8 rodzin szlacheckich. Posiadanie przez nich własnych dworków w mieście czy też na ziemi miejskiej wydaje się oczywiste, kiedy weźmie się pod uwagę świadectwo wydane o zamku przez *Inwentarz starostwa chęcińskiego* z 1746 r.:

Zamek tuż przy mieście na górze wielkiej na skale marmurowej murowany, ale *funditus* zdezelowany, w którym jeszcze konserwuje się akta ziemskie. Kancel-

¹¹⁵ Lustracja 1789, op. cit., s. 293.

¹¹⁶ WAP Kielce, Księga Wójtostwa Chęcińskiego, Tabella.

laria Grodzka w mieście w kamienicy osobnej blisko kościoła farnego, gdzie i archiwum ksiąg grodzkich jest. W teŝe kamienicy sądy grodzkie odprawiają się¹¹⁷.

Mimo iż szlachta zamieszkująca region chęciński była nieliczna, można jednak wśród niej zauważyć wielkie zróżnicowanie. Ujawnia się to zwłaszcza w tytułach, jakie nosiła¹¹⁸. Wprawdzie wobec prawa cała szlachta była sobie równa, ale nie mogło być równości we władzy, znaczeniu i powadze oraz dostojności. Kancelaria królewska wytworzyła prawo różnie tytułując szlachtę. Zygmunto- wie, idąc za tradycją, tytułują szlachtę: *Illustres, magnifici* — wielmożnymi. Niesenatorów zwali: *generosi* — urodzonymi, to jest ludźmi mającymi ród, nazwisko rodowe, herb. Urodzonym był każdy szlachcic nie senator, ale urzędnik wojewódzki, ziemski, powiatowy. Tytuł *generosis* nie podlegał stopniowaniu¹¹⁹. Szlachta nie będąca urzędnikami nosiła tytuł: *nobiles* — szlachetni, *strenui* — mężni¹²⁰. Zapisy chęcińskich ksiąg metrykalnych używają wszystkich wyżej wymienionych tytułów na oznaczenie stanowe miejscowej szlachty, aż do pierwszego dziesiątka lat XIX w., kiedy to po upadku Rzeczypospolitej każdy szlachcic został wielmożnym, a dawne tytuły straciły znaczenie i poszły w zapomnienie. Fakt zawierania po 1800 roku w Chęcinach małżeństwa przez męzczyznę noszącego tytuł *generosus* z kobietą określoną w zapisach metrykalnych jako *laboriosa*¹²¹ świadczy o zaniku w okolicy Chęcin w początkach XIX w. separatyizmu szlacheckiego.

Mieszczanie-chrześcijanie. Pierwsi mieszczanie chęcińscy to Polacy i Niemcy. Ci ostatni przybyli tu na początku XIV w., kiedy Władysław Łokietek lokował miasto Chęciny. Zostali wówczas sprowadzeni około 1315 r. ze Śląska z okolic Trzebnicy¹²². Mieszczanie chęcińscy początkowo byli dwunarodowościowi. Trudno jest dzisiaj określić proporcję jednej grupy narodowościowej do drugiej. Pewne światło na to zagadnienie zdaje się rzucać wzmianka z drugiej połowy XIV w., przekazana przez *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*. W przekazie tym obok wójta chęcińskiego Marcina Korczka występują nazwiska mieszczan, zapewne ławników. Trzy z nich są niemieckie: Rozenkranz, Karsz, Escherer, trzy polskie, a siódme nie określonej bliżej narodowości. Można by stąd wyciągnąć wniosek pośredni, że proporcja jednej narodowości do drugiej w Chęcinach miała się początkowo, przypuszczalnie, jak 1:1¹²³.

Nawet jedna z ulic miasta, wytyczona przy lokacji i zasiedlona wyłącznie przez Niemców, jeszcze w 1643 r., gdy zakładano w Chęcinach klasztor klarysek, nosi nazwę ulicy Niemieckiej¹²⁴. Ulica ta dopiero w drugiej połowie XVII w.

¹¹⁷ Archiwum m. Krakowa... Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, sygn. 557, s. 3.

¹¹⁸ Księgi metrykalne z lat 1726—1810.

¹¹⁹ Z. Gloger *Encyklopedia staropolska*, t. III—IV, Warszawa 1958, s. 207.

¹²⁰ J. Szymański *Nauki pomocnicze historii*, Lublin 1968, s. 184.

¹²¹ *Liber Copulatorum* [dalej: LC], 1808/32.

¹²² M. Paulewicz *Czternastowieczne związki miasta Chęcin z górnictwem kruszcowym starostwa chęcińskiego*, [w:] *Informator Towarzystwa Przyjaciół Górnictwa, Hutnictwa i Przemysłu Staropolskiego (ITPGHiPS)*, Kielce 1975, czerwiec.

¹²³ KDM, t. I, nr 938, s. 355.

¹²⁴ A. Karwacki *Materiały do historii konwentów franciszkańskich*, Rkps Archiwum Franciszkańskie w Krakowie, t. IX, s. 70.

przyjmuje nazwę ulicy Panieńskiej. Świadczy to, jak mocno grupa narodowościowa niemiecka zrosła się z tradycjami miasta i mieszczaństwa chęcińskiego. Jeszcze w 1570 r. na wspomnianej ulicy Niemieckiej (dzisiaj Małogoska) małżeństwo mieszczańskie, po wybudowaniu domu, umieściło datę i napis: Dom Walentego i Anny z Niemców Wrześniów¹²⁵.

W XVI i XVII w. liczne dokumenty dotyczące miasta wymieniają niemieckie nazwiska mieszczan chęcińskich. Dla przykładu podamy niektóre z nich. W 1583 r. przed trybunałem królewskim w Krakowie występuje członek rady miejskiej miasta Chęcín, Walenty Wisses¹²⁶. Z tego samego wieku zachowała się skarga sławetnego Jana Kniska przeciw sławetnemu Adamowi Mularczykowi¹²⁷. W 1628 r. Zygmunt III rozstrzyga sprawę między mieszczanami chęcińskimi. Występuje tu mieszczanin Henryk Hanschmit¹²⁸. W 1642 r. spisuje testament mieszczeni chęcińskiej Wojciech Hyntze, *notarius iuratus*¹²⁹.

Pod koniec XVI i XVII w. poczucie odrębności narodowościowej wśród mieszczan chęcińskich wywodzących się z rodzin niemieckich prawie całkowicie zanikło. W tym też czasie osiada w Chęcínach bardzo wielu cudzoziemców. Przechowały się nazwiska niektórych z nich. Są to bracia Kasper i Sebastian Fodygowie — Włosi, Kasper Achterlon — Szkot, August de Vien — Flamand¹³⁰, i wielu innych.

Dokumenty z XVII w. wymieniają kupców chęcińskich o nazwiskach angielskich. Dnia 13 kwietnia 1633 r. mieszczanin i kupiec chęciński Wojciech Wood otrzymuje zwolnienie od ceł i myt za przewożone towary¹³¹. Dnia 14 października tego samego roku takie samo zwolnienie uzyskuje mieszczanin i kupiec chęciński Samuel Bienofl¹³².

Bardzo ciekawie przedstawia się obraz zawodów i podstawa utrzymania wśród mieszczan chęcińskich. Podstawę utrzymania dla poszczególnych rodzin mieszczańskich dawały uprawa roli, rzemiosło, handel, górnictwo i prace zarobkowe związane z zamkiem królewskim w Chęcínach. Już na początku XVI w. mieszczanie chęcińscy byli bardzo zróżnicowani. W 1508 r. bardzo liczni mieszczanie posiadają gospodarstwa rolne. Ziemię posiadają w mieście i we wsi miejskiej Polichno¹³³. Byli oni bardzo zbliżeni do chłopów z sąsiednich wsi. Podstawą utrzymania były dla nich grunta miejskie. Oddzielną grupę stanowiła ta część mieszczan, dla których źródłem utrzymania były rzemiosło i handel¹³⁴. Ponieważ Chęciny stanowiły jeden z centralnych ośrodków przemysłu staropolskiego, mieszczanie chęcińscy już od końca XIV w. mieli prawo poszukiwać złóż rud i pracować w górnictwie. Kazimierz Jagiellończyk w 1465 r. odnawiając spalone przywileje odnowił im również starodawne prawa do ko-

¹²⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Warszawa 1957, t. III, z. 4, s. 21.

¹²⁶ Archiwum m. Krakowa... Oddział na Wawelu, Rkps Re. Castr. Crac. 21, s. 1092—1097.

¹²⁷ Biblioteka PAN, Kraków, rkps, sygn. 438.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ Biblioteka PAN, Kraków, sygn. 440, k. 8.

¹³⁰ A. Król *Kasper Fodyga budowniczy chęciński*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1951, s. 89.

¹³¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław, dok. nr 774.

¹³² *Ibidem*, dok. nr 776.

¹³³ AGAD, ASK 56, C. 6, k. 1—20.

¹³⁴ D. Olszewski, op. cit., s. 42.

rzystania z miejscowych kopalń¹³⁵. Wynika stąd, że pewna grupa mieszczan czerpała swoje dochody z miejscowych kopalń miedzi, ołowiu i srebra. W 1557 r. występuje jako podzupnik chęciński sławetny Stanisław Ziwkowski¹³⁶. Pewna grupa mieszczan czerpała dochody na swoje utrzymanie z zamku, pracując tu nad jego konserwacją oraz przy kopaniu studni zamkowej, która jeszcze w 1564 r. nie była gotowa, chociaż roboty przy niej trwały od pierwszych starostów¹³⁷. Mieszczanie chęcińscy pełnili również pewne funkcje służebne na zamku.

W XVI w. kwitnie w mieście rzeźbiarstwo i kamieniarstwo w oparciu o miejscowy materiał, tak zwany „chęciński marmur”. Wytwarza się wówczas specjalne środowisko artystyczne, które promieniuje stąd na znaczą część Małopolski. Przez następne stulecia Chęciny rozwijają się i kwitną, a mieszczenie chęcińscy cieszą się specjalnymi łaskami i opieką monarchów Polski¹³⁸.

Najazd szwedzki i grasująca po nim zaraza niszczą prawie całkowicie miasto i mieszczaństwo chęcińskie¹³⁹. Następne lata, a nawet stulecia, to czas węgacacji miasta i jego mieszkańców. W 1789 r. lustratorzy królewscy takie o nich wydają świadectwo: „miejscy urzędnicy bez żadnej wiadomości praw, nawet czytać i pisać nie umiejący”¹⁴⁰. W XVIII w. mieszczenie z zasady mieszkają tylko w mieście. Jedynie nieliczni z nich zamieszkują na wsi, pełniąc tutaj funkcję ekonoma czy administratora dwu majątków szlacheckich w Skibach i Zgórsku¹⁴¹ oraz niektórych folwarków królewskich (Mosty). Czasem też dzierżawią młyny królewskie nad Bobrzą¹⁴².

Księgi metrykalne obdarzają mieszczan chęcińskich następującymi tytułami: *honestus*, *famatus*, *ingenuus*. *Honesti* — uczoivi, tytuł ten oznacza mieszkańców miasta w ogóle, niezależnie od stanu majątkowego czy też pozycji społecznej. Księgi metrykalne austriackie często notują: „*honestus*, wyrobnik”. *Famati* — sławetni. Ten tytuł noszą mieszczenie pełniący funkcję wójta, ławników, a więc należący do patrycjatu miejskiego. *Ingenui* — szlachetni. Mieszczenie obdarzeni tym tytułem przez zapisy metrykalne są to ludzie starsi, dostojni, zasługujący na specjalny szacunek i wyróżnienie.

Tytuły noszone przez mieszczan nie były czymś stałym, lecz ulegały zmianie. W 1731 r. Węgier Dulla, oznaczony tytułem *honestus*, żeni się w Chęcinach z Katarzyną Stępień i tu osiada. Jego żona, Katarzyna Dullina, często proszona na matkę chrzestną, tytułowana jest w zapisach metrykalnych: *honestata*, zaś po kilku latach następuje zmiana na *famata*¹⁴³.

Po kataklizmach XVII w., które nawiedziły miasto i wyludniły je, wielu chłopów z sąsiednich wsi — sądząc po nazwiskach — przeniknęło w szeregi mieszczaństwa chęcińskiego. Jako mieszczenie zmieniali oni nieco swe chłopskie nazwiska. I tak nazwisko Gajek — najstarsze z nazwisk Chęcina i okolicy,

¹³⁵ H. Łabęcki *Górnictwo w Polsce*, t. II, Warszawa 1841, s. 150.

¹³⁶ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 281.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 287.

¹³⁸ Biblioteka Jagiellońska, Kraków, rkps, sygn. 7870.

¹³⁹ *Źródła dziejowe*, t. XIV, op. cit., s. 51.

¹⁴⁰ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 163.

¹⁴¹ LC 1808/32.

¹⁴² *Liber Baptizatorum* [dalej: LB], 1746/6.

¹⁴³ LB 1735/23, 1750/72.

występujące po raz pierwszy w 1275 roku¹⁴⁴ — u mieszczan chęcińskich zmienia się w Gajkowic i Gajecki¹⁴⁵, Żurek na Żurkowie¹⁴⁶, Wilk na Wilkowic¹⁴⁷.

Mieszczanie - Żydzi. Najstarsze przywileje i prawa miasta Chęcina sięgające XIV i XV w. zabraniały zamieszkiwać Żydom w Chęcinach. W początkach XVI w. zrobiono tu pewne ustępstwa i wydano pozwolenia „mieszczania się” dwóch Żydów. Lustratorzy królewscy zastają w mieście w 1564 r. 4 Żydów „gospodarzy”, „co sobie w mieście domy najmują, oraz dwóch, co komorą u nich mieszkają”¹⁴⁸. Skromna początkowo liczba Żydów osiadłych w Chęcinach zaczyna stopniowo wzrastać. Przekupiony przez Izaaka Maya, doktora żydowskiego z Lublina, sumą 5000 zł, starosta chęciński Stanisław Dębiński¹⁴⁹ przymyka oko na ten fakt. Kiedy jednak w Chęcinach osiedliło się już kilkadziesiąt rodzin żydowskich, mieszczanie uświadomili sobie zbyt późno swoje niedopatrzenie. Wnieśli natychmiast skargę na nieprawnie osiadłych tu Żydów. Z wiadomych racji wyrok starosty wypadł korzystnie dla Żydów. Po tym fakcie mieszczanie natychmiast zaapelowali do trybunału królewskiego. Sądowi królewskiemu przewodniczył sam Stefan Batory. Po rozpatrzeniu wszystkich racji wydał wyrok pomyślny dla Żydów. Przyczyną tego było zdobyte prawo zasiedzenia i nieegzekwowania przez mieszczan ich własnych przywilejów. Wyrok króla oparty o zdania ławników brzmiał:

Zatwierdzamy i postanawiamy mocą tego dokumentu, aby przywileje udzielone pozwanym, przez naszych poprzedników i przez nas, pozostały w całości zachowane. Ponadto na mocy naszego dekrety sądowego, a w mieście naszym Chęcinach, Żydzi powinni posiadać nieograniczone i wolne *domicilium*¹⁵⁰.

Wydaje się, że ilość rodzin żydowskich była już duża, bo znaczna liczba chrześcijan przyjmuje u nich służbę, tak że Mateusz Post, sekretarz królewski i proboszcz chęciński, daje plenipotencję ks. Bartłomiejowi, proboszczowi szpitalnemu, do odbierania przysięgi od Żydów chęcińskich względem sług chrześcijańskich¹⁵¹. W 1602 r. dochodzi między mieszczanami chęcińskimi a Żydami do zawarcia umowy, którą król Zygmunt III potwierdził. Dawała ona Żydom prawo do posiadania w Chęcinach większej liczby domów. Domów tych Żydzi nie mogli posiadać na własność, lecz jedynie dzierżawić na zamieszkanie¹⁵². Systematycznie, mimo pewnych ograniczeń, wzrasta ich liczba i zwiększa się zamożność. W 1638 r. Władysław IV pozwala Żydom chęcińskim wybudować izbę do swobodnego odprawiania nabożeństw¹⁵³. Po wybudowaniu tego budynku w niedługim czasie stał się on bóżnicą. Po najeździe szwedzkim starosta

¹⁴⁴ KDM, nr 88, s. 105.

¹⁴⁵ LB 1749/8, 1790/13.

¹⁴⁶ LB 1750/24, 1789/42.

¹⁴⁷ LB 1746/12, 1791/42.

¹⁴⁸ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 166; *Lustracja 1564*, op. cit., s. 283.

¹⁴⁹ M. Bersohn *Dyplomatariusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce*, Warszawa 1910, nr 129, s. 86.

¹⁵⁰ Archiwum m. Krakowa... Oddział na Wawelu, Rkps Re. Castr. Crac. 21, s. 1096, 1097.

¹⁵¹ M. Bersohn, op. cit., nr 204, s. 121.

¹⁵² *Lustracja 1660*, op. cit., s. 60.

¹⁵³ M. Bersohn, op. cit., s. 236.

chęciński, chcąc zyskać osadników dla wyludnionego miasta Chęciny, wydał w 1668 r. zezwolenie, na mocy którego Żydzi zniszczeni wojnami szwedzkimi mogli się budować w Chęcinach, zajmować handlem, rzemiosłem oraz wyszynkiem¹⁵⁴. Przedsiębiorczy Żydzi chęcińscy w następnym roku uzyskali potwierdzenie tego przywileju przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, a w 7 lat później potwierdza ten przywilej król Jan III Sobieski¹⁵⁵. Przywilej Bi-dzińskiego, umocniony potwierdzeniami monarchów Polski, sprawił, że zostało wydane wspólne prawo dla dwu najbardziej zniszczonych miast Rzeczypospolitej: Chęciny i Chełma, zezwalające osiedlać się w nich ludziom „wszelkiej nacji *et cuiusque ritus*”¹⁵⁶. Przywileje te otworzyły szeroko bramy miasta dla osadnictwa żydowskiego w Chęcinach, zaś dekret Rady Nieustającej z 1777 r. usunął wszelkie ograniczenia w osiedlaniu się Żydów w Chęcinach. Uzyskanie tych praw dało podstawę do zdobycia następnych przywilejów, które sprawiły, że Chęciny obok Chełma i Kazimierza Dolnego stały się miastem, w którym społeczność żydowska u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej cieszyła się pełnymi prawami i stanowiła już połowę mieszkańców miasta¹⁵⁷. Zmienia to oblicze miasta i strukturę mieszczaństwa chęcińskiego. Żydzi stanowią element przedsiębiorczy, do 1789 r. wykupili już prawie wszystkie ważniejsze domy w mieście. W rynku pozostały tylko 2 domy polskie¹⁵⁸. Naoczny świadek, Carrossi, przejeżdżając wówczas przez Chęciny (1779 r.), tak opisuje sytuację w mieście:

Żydzi, którzy tu w mieście wszystkie domy opanowali, mieszkają w rynku i w przedniejszych ulicach, a chrześcijan w tyły powyganiali. Przywłaszczyli oni sobie cały tutejszy przemysł i można u nich dostać różnych towarów, chrześcijanie żyją zaś jak chłopci po części ze szczupłego pola¹⁵⁹.

Przez pewien czas utrzymuje się równowaga co do ilości mieszczan-Żydów i mieszczan-chrześcijan, a następnie liczba Żydów bardzo wzrasta. W 1830 r. jest ich już 1740 osób¹⁶⁰, zaś w 1852 już 2798. Stanowią oni 3/4 ludności miasta¹⁶¹.

C h ł o p i. Wszystkie wsie podchęcinińskie zamieszkałe są przez ludność chłopską. Jedynie w Polichnie, wsi królewskiej ofiarowanej przez króla miastu Chęciny, która odtąd stanowi wieś miejską — lustracja z 1564 r. zastaje trzech ziemian, którzy na równi z 18 kmieciami prowadzą gospodarstwa rolne¹⁶². W połowie XVI w. społeczność chłopska wsi podchęcinińskich jest zróżnicowana. Zamożna i dobrze prosperująca warstwa kmiecia, wśród której mają swe gospodarstwa łanowe mieszczenie i drobna szlachta¹⁶³, płaci tylko czynsz do zamku

¹⁵⁴ Kop. M. K. Ks. Kanc. 27, s. 667—671.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ *Volumina Legum*, t. V, nr 478, s. 234.

¹⁵⁷ M. Paulewicz *Walka Żydów o domicilium w Chęcinach*, „Biuletyn ŻIH”, Warszawa 1977, nr 1, s. 63n.

¹⁵⁸ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 166.

¹⁵⁹ J. F. Carossi *Podróże przez niektóre...*, s. 806—807.

¹⁶⁰ R. Rodecki *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830.

¹⁶¹ F. M. Sobieszkański, op. cit., s. 190.

¹⁶² *Lustracja 1564*, op. cit., s. 283.

¹⁶³ Ibidem.

chęcínskiego. Obok niej istnieje już warstwa chłopska uboga, posiadająca niewielkie zagony ziemi uprawnej: „nic nie płacą, telko robią i posługę powinni z listy dwa dni w tygodniu”¹⁶⁴. W 1789 r. sytuacja chłopów jest znacznie cięższa. Chłopi dzielą się już na cztery warstwy: kmieci, zagrodników, chałupników i komorników¹⁶⁵. Najbogatszymi ludźmi we wsi byli karczmarze, ale i inni płacili bardzo wysoki czynsz i podatki, sięgające czasem 300 zł rocznie¹⁶⁶.

Księgi metrykalne na oznaczenie chłopskiego pochodzenia społecznego używają zawsze słowa *laboriosus* — pracowity.

GRUPY ZAWODOWE

Młynarze. Pierwszy młyn w najbliższej okolicy Chęcín został zbudowany przez króla Kazimierza Wielkiego w XIV w.¹⁶⁷ W latach 1726—1810 istniało 7 młynów. Stanowią one podstawę utrzymania dla siedmiu rodzin młynarskich, liczących w sumie 50 osób. Księgi metrykalne zachowały bardzo ciekawe wzmianki o tej nielicznej grupie społeczno-zawodowej. Dwa z młynów dały nazwiska dwu rodzinom młynarskim. Od młyna w Charężowie powstało nazwisko rodziny młynarskiej — Charężowicz, zaś od młyna w Wierzchowie nazwisko Zwierzchowski. Nazwisko to przekształciło się następnie na Wierzchowski, ale i pierwotna forma nazwiska przetrwała do obecnych dni. Silną więź społeczna to charakterystyczna cecha tej grupy. Młynarze żenią się wyłącznie z młynarkami, na rodziców chrzestnych proszą prawie zawsze tylko młynarzy¹⁶⁸. Czasem proszą kogoś godniejszego, ale zawsze w towarzystwie członka rodziny młynarskiej¹⁶⁹.

Z racji swej zamożności młynarze stali znacznie wyżej od przeciętnej warstwy chłopskiej, zaś sytuacja materialna czyniła ich bliższymi mieszczaństwa, chociaż sami pochodzili najczęściej z rodzin chłopskich. Małżeństwa zawierano w swojej grupie społecznej, a nigdy z kimś spoza kręgów tej grupy¹⁷⁰. Ta cecha charakteryzująca młynarzy XVIII w. trwała w okolicach Chęcín do połowy XX w.

Górnicy. Chęciny wraz z najbliższą okolicą to teren, gdzie już od początków XIV w. rozwinęło się górnictwo rud ołowiu, srebra i miedzi oraz żelaza. Dnia 16 maja 1487 r. król Kazimierz Jagiellończyk daje przywileje Janowi Karasiowi na założenie za wsią Polichno, obok od dawna tu istniejącej — nowej huty miedzi. Huta ta ma powstać przy stawie Rudka. Przy hucie powstaje osiedle górnicze Hutka¹⁷¹. Lustracja z 1564 r. wspominając o nim mówi o całej wsi złożonej z górników. Znamy tylko nazwisko jednego z górników. Jest nim Marcin Garbarz. Zdaje on relacje lustratorom królewskim o stanie górnictwa kruszcowego i wspomina, że już jego ojciec pracował w kopalni

¹⁶⁴ Ibidem, s. 289.

¹⁶⁵ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 171.

¹⁶⁶ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 176.

¹⁶⁷ *Lustracja 1564*, op. cit., s. 293—294.

¹⁶⁸ LB 1790/86.

¹⁶⁹ LB 1791/17.

¹⁷⁰ LC 1746/8, 1747/11.

¹⁷¹ *Lustracja 1789*, op. cit., s. 109.

miedzi¹⁷². Po upadku górnictwa chęcińskiego pod koniec XVI wieku organizuje je na nowo mianowany żupnikiem chęcińskim Jan Płaza z Mstyczowa. Polecone przez króla Zygmunta III zadanie wykonał bardzo dobrze. Zorganizował na nowo pracę górników, a interesując się ich życiem wydał w 1608 r. ordynację górnictwem, która jest pierwszym prawem górnictwem na terenie Polski przedrozbiorowej, opracowanym w języku polskim¹⁷³. Zawiera ona bardzo piękne staropolskie słownictwo górnictwa i stanowi prawdziwą kopalnię materiałów o pracy, życiu i działalności górników chęcińskich. Wyczerpanie złóż, a zwłaszcza najazd szwedzki — zniszczyły górnictwo chęcińskie. Z lat 1610—1614 przechowały się rachunki górnictwa. Przekazały nam one wiele cennych wiadomości o górnikach chęcińskich, a wśród nich nazwiska wielu gwarków¹⁷⁴. Wszelkie późniejsze próby podjęte celem ożywienia działalności górnictwa nie osiągnęły większych wyników. W końcu XVIII w. o górnikach chęcińskich spotykamy w księgach metrykalnych tylko nieliczne wzmianki. Mieszkają oni jeszcze wówczas we wsi Miedzianka, gdzie kopali rudę miedzi, i w Woli Murowanej, gdzie starosta chęciński miał czynną hutę.

Marian Paulewicz

¹⁷² *Lustracja 1564*, op. cit., s. 186.

¹⁷³ *Monumenta Historica*, op. cit., s. 63, 65.

¹⁷⁴ BJ, rkps nr 5231.

НАСЕЛЕНИЕ ХЕНЦИНСКОГО РЕГИОНА В ПЕРИОД
ДО НАЧАЛА XIX ВЕКА

На основании печатных и рукописных источников автор определяет территориальные границы хенцинского района и прослеживает его историю вплоть до начала XIX века.

В главе первой, озаглавленной „Очерк истории хенцинского региона”, освещается история королевского замка в Хенцинах, представлявшего собой в течение ряда лет одну из самых мощных крепостей Малой Польши и являвшегося местом съездов польских рыцарей. Выросшее у подножия замка торговое поселение стало зародышем города, получившего городские привилегии (на основе т. наз. магдебургского права) от короля Владислава Локетка не позже 1325 г. Королевский город Хенцины пользовался особым расположением правителей Польши, пожаловавших ему различные привилегии и заботившихся о его росте и расцвете. В течение ряда столетий город вместе с замком являлись столицей большого повета (одного из семи поветов, составлявших сандомирское воеводство) и центром эксплуатации свинцовых и медных руд. В городе процветали камнетесное и скульптурное ремесла, приумножая его богатство и славу. Расцвету города положило конец в 1657 г. нападение войск Георгия II Ракоши и последовавшая за ним моровая язва. Свирепствовавшая в течение 9 месяцев зараза истребила население города до такой степени, что еще к началу XIX века оно не достигло и половины численности середины XVII века. Вокруг города и замка расположились деревни числом 16. Все они, за исключением трех, входили в состав королевских владений. Первые упоминания о них относятся к XIII в. (1 деревня), XIV в. (6 деревень) и XVI в. (7 деревень). В работе дается краткий очерк истории каждой из деревень. При деревнях имелись усадьбы (количеством 13). Две из них принадлежали помещикам, три — церкви, восемь — королю. Кроме того, на территории региона имелось 7 мельниц, из которых 6 принадлежало королю.

Глава вторая, озаглавленная „Численность населения”, содержит данные о населении региона в разные периоды его истории. Приводимые автором цифры представляют собой результат проведенных им расчетов, которые имеют большую научную ценность, являясь первым исследованием данного рода, направленным на воссоздание с высокой степенью точности реальной картины численности населения региона.

В главе третьей автор рассматривает социальный и профессиональный состав населения хенцинского региона, выделяя дворянство, мещан (две социальные группы: христиан и евреев), крестьян, мельников и горняков. К работе приложена карта хенцинского региона, оформленная географом магистром Францишеком Опальским.

POPULATION OF THE CHĘCINY REGION UNTIL THE BEGINNING OF THE
19TH CENTURY

The author outlines a history of the Chęciny Region drawing his information from available sources — both printed and hand-written ones. Its territorial extent being motivated he continues his considerations until the beginning of the 19th century.

Section One, entitled: An Outline of the History of the Chęciny Region, discusses the history of the Royal Castle at Chęciny, which used to be one of the largest fortresses in Małopolska for a long time and a meeting-place for the Polish knight-hood. A trade-and-handicraft settlement which grew at the foot of the castle gave a warrant for the foundation of a town on Magdeburg Law, executed by King

Władysław Łokietek before the year 1325. The royal town Chęciny enjoyed a special care of Polish kings, who granted many privileges having its growth and splendour in view. For long centuries the town with the adjoining castle was the capital of a large district — one of the seven districts in the Sandomierz Province — and a centre of lead and copper ores mining. Flourishing stone-masonry and sculpturing contributed to the fame and wealth of the town. Its splendour vanished after the invasion of the town by the troops of Georgy Rakoczy in 1657. A plague, that followed the invasion, lasted nine months and depopulated the town to such an extent that by the beginning of the 19th century it had not reached a half of its population from the mid-17th century.

The capital of the Region and the Castle were surrounded by 16 villages. All of them but three belonged to the king. The first mentions about the villages come from the 13th century (one village), 14th century (six villages) and 16th century (seven villages). Each of the villages in the region is given a brief historical outline in the paper. There were manorial estates in many villages — 13 in total. Beside manorial estates, there were also seven mills in the region, of which six belonged to the king.

Section Two, entitled: Number of Population, gives an account of the number of the population in the Region in different years. The results of the estimations are very valuable, since they reflect the actual number of the population of the Region.

Section Three discusses various social and professional groups in the Region, specifying the nobility, townspeople (two groups: Christians and Jews), peasants, millers and miners. A map of the Chęciny Region, elaborated graphically by geographer Franciszek Opalski, supplements the paper.